

Il temps dellas partidas ella ligia grischa : 1600-1639 : tiarza part

Autor(en): **Pfister, Alexander**

Objekttyp: **Article**

Zeitschrift: **Annalas da la Societad Retorumantscha**

Band (Jahr): **48 (1934)**

PDF erstellt am: **11.09.2024**

Persistenter Link: <https://doi.org/10.5169/seals-204744>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

IL TEMPS DELLAS PARTIDAS ELLA LIGIA GRISCHA

1600-1639

TIARZA PART

Dr. Alexander Pfister

~

La dertgira nauscha a Tusaun 1618.

Cull 'entschatta digl onn 1618¹⁾ leva ellas Ligias reticas la burascla politica; nies pievel compara en quella dad omisduas varts en stermentusa pissiun, e quella leventa ils vezis humans e nazionals en tuttas fuormas: la scuidonza, nauschadad e vendetga, che dominan il far e demenar en general. Mo tscheu e leu stat in aspectatur solitari e plira sur il spért e la natira humana.

Ella Surselva ed en ils cantuns catolics spetgavan ins ina ferma cunteracziun dils predicants e dils venezians encunter las sentenzias de 1617. La dieta catolica svizzera aveva per quei gia ils 23 e 24 de schaner 1618 discussionau las relaziuns ellas treis Ligias, surtut la damonda della scola de Sondrio, la propaganda reformatorica e las practicas dils predicants per in'allianza cun Veniescha. Ils cantuns catolics temeuan per l'existenza digl uestgiu a Cuera. Ella part catolica mavan las tunas, ch'ils predicants vegnien a dissolver gl'uestgiu e duvran sia rauba per la scola a Sondrio. Casati aveva en quels dis dau als Confederai catolics il cussegl, de plidar cun Luci de Mont, e quel fuva gl'avrel 1618 viagiaus cun Pompejus Planta

¹⁾ Pareglia Annalas XLV, emprema part, Annalas XLVI, secunda part.

²⁾ Eidg. Abschiede V, 2 p. 7, 16, 27. Sprecher, Fort. Geschichte der Kriege und Unruhen etc. I, 90. Archiv federal. Quens de Casati. Pompejus Planta ha en quels dis retschert 50 dublonas dalla Spagna en la valeta de 9250 liras, per spender en survetsch dil retg de Spagna e della „causa comune“.

ils 15 de matg haveva Lucern puspei clamau ils concartents a Weggis tier ina dieta, che dueva lu s'occupar della protecziun digl uestgiu de Cuera en sia existenza ed independenza e della scola de Sondrio.

Aunc pli activa ed energica ei en quels dis la cunterpart. Il mars 1618 animescha igl ambassadur venezian Scaramelli ils predicants sut maun tier il combat, e quels plaidan pertut sur il grond prighel, che smanatschi dal maun della Spagna. Cauderschader Caspar Schmid e Hartmann Planta van a Trahona, per tener cussegl cun Scaramelli; ils predicants Blasius Alexander, Bonaventura Toutsch, Caspar Alexis e Gieri Genatsch arrivan gl'avrel 1618 tier Hercules de Salis a Clavenna, per ponderar la situaziun, e paucas jamnas pli tard ha ina sinoda dils predicants a Bergugn tractau sur il prighel spagnol e tschentau Caspar Alexis, il pli fervent representant, alla testa della sinoda³⁾. Quella radunonza ha avertiu il pievel protestant avon ils traditurs spagnols ed ei seporschida de numnar els e dar perdetga de lur far e demenar encunter la patria. Tut fuva ussa en moviment. En Giadina agitava Giachen Antoni Vulpius, il plevon de Fetan ed editur della Bibla romontscha, ed all'entschatta de fenadur ein Blasius Alexander, Genatsch e Caspar Alexis passai alla testa dil pievel, per menar quel encunter il capotraditur spagnol: Rudolf de Planta a Zernez, in um losch, garmadi e prepotent. El haveva inagada apparteniu alla partida veneziana e purtau la cadeina d'aur, silsuenter surviu sco capitani en Frontscha, ed ussa tractava el cull' Austria e cun Milaun. El fuva mistral en uffeci, mo haveva en cuort piars la simpatia della gronda part dil pievel. Encunter el ein Genatsch ed ils auters predicants marschai cun las roschas furibundas dil pievel, per bloccar el en siu casti de Wildenberg a Zernez, sco il pievel della Boemia fuva cuort avon (ils 23 de matg 1618) marschais a Praga ed haveva bess il guvernatur e siu scarvon da fenestra ora. Planta haveva entuorn el amitgs e parents, sco siu nevs Robustelli ord Valtlina, ed ina partida umens de sia adherenza duevan defender ils foss avon il casti. Nuotatonmeins ha Planta stuiu prender la via sul Fuorn e marschar ell' Austria. Quels

³⁾ A Porta II, 258; Fetz. I. F. Geschichte der kirchenpolitischen Wirren, p. 68, in'ovra cun biaras errurs historicas.

umens, che havevan fatg el mistral e che Planta haveva aunc 1617 menau encunter ils venezians a Cuera, mavan ussa culs predicants. Ils caus dellas Ligias: Gelli Maissen, Luci Beeli e Gion Sprecher fuvan radunai a Cuera pil congress pign dil zercladur, e temend els pli grevs embrulgs, han els tarmess politicchers e plevons en Giadina, aschia Caspar Schmid de Grüneck a Glion, Stiafen Gabriel ord la Ligia grischa e Gieri Saluz de Cuera. Quels duevan quietar il pievel, mo adumbatten. Ils caus ein sinquei sez semess sin via, per tractar cun las bandieras, che returnavan en quels dis, ils 22 de fenadur, da Zernez a Zuoz; ils umens eran irritai de haver stuiu schar mitschar il „traditur“ Rudolf de Planta. Ils caus han perquei era saviu effectuar nuot. Battesta de Salis, che fuva plein vendetga encunter ils Plantas, e semigliontamein Genatsch e Vulpius han dau als caus la risposta: Il pievel ei patrums della tiara ⁴⁾). Treis dis pli tard (ils 25 de fenadur) ein ina part dils umens marschai da Zuoz a Sondrio ed han arretau leu igl archiplevon Nicolaus Rusca, il capoadversari della scola de Sondrio, che il predicant Alexis dirigeva, ed in' altra part ei ida en Bergaglia ed ha menau Gion Battesta Prevost, il Zambra, a Zuoz. Rusca fuva il fervent menader per ils interess de sia confessiun en Valtlina; Zambra haveva quella e tschella catavegna politica silla consciencia, e fuva Planta mitschhaus, sche havevan las roschas dus capoacturs per ils interess de Spagna e Ruma en lur mauns. Cun quels ein las bandieras marschadas cun grond fracass a Cuera, sedispitond sin via, sch'ins vegli metter en cadeinas ils delinquents ni buc. — Pompejus Planta, Gioieri, Luci de Mont ed auters ein denton fugi ord la tiara. Antoni Molina haveva gia rapportau a Gueffier, che l'entira partida franzosa seigi en prighel e cun ella l'allianza cul retg de Frontscha. Gueffier era perquei vegnius a Cuera, per salvar ils interess de siu retg, mo senza success.

Arrivond las bandieras cun lur paupras unfrendas avon il marcau de Cuera, ha il prefect Andriu Jenny refusau ad ellas ded arver las portas e dar albiert. Tschun dis e tschun notgs ha quei pievel passentau en buidas e rueidas avon las portas el

⁴⁾ Archiv federal, Brev de Scaramelli, Piazza ils 21 de fenadur 1618.

„Welschdörfli“ e spetgau sin las bandieras, clamadas ord ils auters cumins. E daveras da Glion, Spligia, ord Schons e da Tusaun arrivan ils umens cun lur predicants alla testa. Las bandieras marschan ussa cun ils perschuniers, ch'ils de Portenza vulan dispetg metter en cadeinas, a Tusaun, e leu vegn la dertgira nauscha organisada. Tut ils cumins dellas treis Ligias ein vegni envidai de tarmetter lur deputai, mintgamai protegi d'ina bandiera de 50 umens. Per gronda part han ils cumins obedi, e paucs dis pli tard stavan 27 bandieras a Tusaun. La Cadi, la Lumnezia e Mesauc sco capospagnols han tarmess mo ina deputaziun de paucs umens. La Foppa, Uors, Razen, Valrein e Schons han dau lur umens en armas. La dertgira ei seconstituida ord dus umens per cumin: gronds cumins eran representai tras treis derschaders. Alla testa della dertgira stavan Giachen Gioder Casut e commissari Caspar Schmid de Grüneck, ils dus menaders dellas fatschentas venezianas ellas Ligias. Quella gronda roscha de derschaders ha tscherniu duas commissiuns, ina consistenta ord plevons ed ina laica, per survigilar ils process. La commissiun dils plevons secomponeva dils nov predicants: Stiafen Gabriel, Gion a Porta de Zezras, Caspar Alexis, sesents a Sondrio, Giachen Antoni Vulpius de Fetan, Conrad Buol de Tavau, Blasius Alexander, Gieri Genatsch, Bonaventura Toutsch ed I. P. Janett. Era ils catolics eran vegni envidai de prender part; els han refusau quei. Ils predicants assistevan lu era allas sessiuns della dertgira, prendevan cheu il plaid ed influenzavan ils derschaders cun lur pareri e cun lur smanatschas⁵⁾. Ils derschaders eran umens de partida, ils motifs de lur far savens vendetga, la sentenza in product de pissiun. Quei era pli ni meins il character dil temps e de mintga dertgira nauscha. Tut il material de tgisa mava tras ils mauns de quels plevons, era las perdetgas comparevan avon els. Ils accusai havevan surtut cheu ella commissiun dils plevons lur capoadversaris; Rusca in tal ella persuna de Caspar Alexis, che era tenor il resdar de Scaramelli il capoagitatur⁶⁾. Rudolf e Pompejus Planta havevan de temer a Porta, Vulpius e Genatsch, che

⁵⁾ Juvalta, Denkwürdigkeiten, p. 55. Haffter, E. Georg Jenatsch, p. 55 e s.

⁶⁾ Archiv federal, Brevs de Scaramelli dils 8 e 15 d'uost 1618.

havevan publicamein demussau lur aversiun encunter ils Plantas.

Ella dertgira sezza haveva la Ligia grischa 16 representants. La Cadi haveva tarmess il mistral regent Sigisbert de Rungs de Trun, vivon guîa a Maienfeld, leutier assistent Giachen de Casanova e Claus Paul de Mustér, la Foppa Benedetg de Castenberg de Castrisch, scarvon Gion Camanill de Glion e Crest Martin de Casanova de Schluein. La Lumnezia representavan Rudolf de Marmels ed assistent Tschegn de Caduff de Morissen, dus pensionaris de Veniescha. Uors haveva tarmess Giachen Gilli (Cavigelli?) de Siat, Balzer Murezzi de Sursaissa e scarvon Gioachim Montalta, Mesauc il cancellari Gion Batt. Ferrario ed Antoni Henrici Maggio de Roveredo. Flem haveva sut l'influenza de Capol refusau de dar ses derschaders. Ella commissiun laica sesevan aunc guîa Crest de Blumenthal de Degien, derschader Giachen Casura de Falera e Crest Meuli de Nueina, sesents a Tschappina. Cun l'accusaziun fuvan ord la Ligia grischa podestad Martin Tentz de Val s. Pieder, Gion Sandel de Mesauc e Sigisbert Steck de Mustér incumbensai; Töni Jand...(?) de Roveredo e Crest Jörg de Val s. Pieder fuvan salters e genau Math. Mattli de Schons scarvon. En general fuvan quei umens della partida veneziana, ni silmeins pensionaris della Serenissima. Sur la situaziun dils representants della Cadi ei grev de giudicar. Els enconuschevan bein las tractativas digl avat culs cantuns catolics e cun Milaun ed eran forsa empau sco aspectaturs a Tusaun ⁷⁾.

Gia all'entschatta han las bandieras tarmess ina roscha d'umens en Calanca, per pigliar podestat Gioieri ed Anton Molina, ed in' altra vuleva sepatronar de Luci de Mont a Vella. La dertgira ha instradau gl'emprem process encunter Gion Batt. Prevost, il Zambra. La principala perdetga ei Cola ord Sursès. Zambra vegn accusaus de haver tractau cun Fuentes (1603 e 1604), de haver animau quel de construir la fortezia, haver retratg pensiuns franzosas e de haver criticau ils predicants e smanatschau de serrar ad els la bucca. Quei fuvan per part cattavegnas politicas usitadas ellas Ligias. Conspirar cugl jester era in delict ualti general. Siu tgau ei curdaus sco unfrenda

⁷⁾ Archiv cantonal Cuera, protocol della dertgira de Tusaun.

spagnola tras il carnifex. Lu ha la dertgira fatg il process a Pompejus e Rudolf Planta. Las brevs, anfladas sils castials a Zernez ed a Paspels, che las bandieras havevan spogliau, davan perdetga dellas truschas politicas cun la Spagna e cun amitgs e partisans, ed ils predicants e derschaders han construiu ordlunder quei delict, che fuva era lur mistregn politic. Pompejus haveva tenor il plogn e per part en verdad retschiert daners jasters, era per Luci de Mont; el haveva pagau a mintg' um de siu cumin in zechin, per vegnir mistral, haveva empruau de supprimer las brevs della regenza de Veniescha allas Ligias; el haveva 1617 elegiu ed unschiu ils derschaders della dertgira nauscha a Cuera, tradiu ad Innsbruck las fatschentas grischunas, smanatschau cun l'uiara burgheisa ed autras caussas. Semiglions delicts renfatschavan ils predicants per part cun buna raschun a Rudolf de Planta. Tenor la sentenza duevan ils dus inculpai vegnir bandiscai per veta duronta, lur castials devastai e lur beins confiscai, e duessien els returnar, sche hagi il carnifex de tagliar els en quater parts⁸⁾). Calonda settember entscheiva il process encunter Nicolaus Rusca, igl archiplevon de Sondrio. El haveva dapi 1590 pastorau cun gronda premura e surviu a sia perschasiun. El fuva in um bein scolau e gudeva muort sia veta exemplarica la stema de sia pleiv ed era dils protestants⁹⁾). En quei senn resda Sprecher, che ei staus dus onns siu vischin e cun el en relaziuns personalas. Fetg bauld fuva il nunci vegnius attents sin quei um, e Rusca gudeva la cumpleina confidanza de ses superiors. Tuttas emprovas de propagar la reforma a Sondrio ni en autras parts dellas tiaras subditas haveva Rusca combattiu cun tutta forza. Aschia haveva il nunci (ils 28 d'uost 1612) era ordinau ad el, de survigilar il predicant Gion Batt. Calandrino, e vegnend il mars 1613 ina partida calvinists dalla val Piovena neu a Sondrio, haveva Rusca visitau els en lur domicil ed empruau de gudognar els per sia baselgia. En quei senn haveva Rusca era combattiu la scola de Sondrio e cheutras irritau ils protestants e surtut il magister e predicant Alexis, che dirigeva ella, ed Alexis para

⁸⁾ Sprecher, I, 80—88.

⁹⁾ Kind, Chr. Das zweite Strafgericht in Thusis 1618. Jahrbuch f. Schweiz. Geschichte VII.

d'haver giu a Tusaun art e part preponderonta vid la decisiun sur la sort de siu adversari ¹⁰⁾). Rusca vegn accusaus, ch'el hagi 1594 instigau treis subdits de pigliar il predicant Scipio Calandrino, per saver surdar el a Milaun ed all' inquisiziun a Ruma. 1603, durant che Fuentes construevi la fortezia, hagi el animau ils subdits, de buca prender las armas encunter Milaun, sch'ils Grischuns duessien cumandar quei; il november 1608 hagi el refusau de comparer personalmein a Cuera avon dertgira ed hagi empruau ded unscher ils derschaders entras G. A. Gioieri. Dr. Schenardi e Fabricius Lavizzari. Il pli ferm pesava en verdad siu combat encunter la scola de Sondrio. La defensiun entras Gion Guler ei stada senza impurtonza. Rusca ei sut assistenza dils predicants vegnius torturaus alla mort. Sia bara ei vegnida satrada sut la fuortga e silsuenter transportada ella claustra de Faveras. La sort digl archilevon ha leventau pertut compissiun e grond disprez encunter la dertgira, surtut era encunter il secuntener dils predicants, sco a Porta, Genatsch ed a., durant las torturas. En Valtina ha en quels dis il pertratg de vendetga anflau gronda approbaziun ¹¹⁾). Ils 7 de settember ei mistral Giusep Capol de Flem comparius avon ils predicants e derschaders. El era in bien franzos, stava dasperas en relaziuns cun Milaun ed haveva 1614 empristau a Bistgaun de Castelberg ils daners (300 renschs), per cumprar las vuschs dil magistrat della Cadi e sefar avat. La piazza de guvernatur en Valtina haveva dau caschun als partisans de Veniescha de combatter el; els vulevan cheutras sefar bials e beinvesi als subdits. Tenor il plogn haveva Capol tiranisau empau ils subdits, e la dertgira supposeva, che quels sereconcilieschien cun il demenar della dertgira, sch'ella prendi a mauns il guvernatur. Da l'otra vart haveva el impediù Flem, de dar ils derschaders a Tusaun. Vegnend Capol a Tusaun, han ils umens dellas bandieras, che vegliavan a Tusaun sur il far dils derschaders e semischedavan era en ils process, taccau Capol cun buschias ed ingiurias e voliu arretar el. La dertgira ha disapprobau il secuntener dil pievel ed ordinau, che tuts giavischs stoppien las bandieras presentar

¹⁰⁾ Archiv federal, Brevs dil nunci dils 29 d'avrel 1604, dils 4 de mars 1613; brev de Scaramelli dils 24 d'avrel 1619.

¹¹⁾ Sprecher I, 84. Haffter, E., p. 56 e 421 e la corrispondenza dil nunci ord quels dis.

tras in representant. Las bandieras han sinquei elegiu Antoni Violand de Scuol per quei uffeci; el haveva agitau a casa ed instigau bravamein encunter ils Plantas. Suenters tschun dis ha el surdau ils giavischs als derschaders; denter auter duevan quels nuota far grazia suenter haver dau la sentenza e reparter tuttas expensas sils truai.

Las bandieras han sut l'influenza dils predicants e menaders venezians era concepiu divers novs artechels e surdau quels alla dertgira, sinaquei che quella diregi ils artechels sils cumins, ed ils 22 de november ha la dertgira saviu constatar, che la pluralitad dils cumins haveva acceptau ils artechels. Els ordinavan la libertad ad omisduas confessiuns ellas Ligias ed en **tiaras subditas**; la scola de Sondrio fuva confirmada, tractativas cun precis e potentats jasters, senza saver dil suveran, eran scumandadas; mintg'onn dueva ina dertgira nauscha seradunar, ed ella dieta dellas treis Ligias duevan treis representants dil clerus assister a tuttas tractativas. A Mesauc e Roveredo eran quels artechels buca vegni presentai al cumin, ed a Tusaun han Ferrario, Maggio (e Sandel?) protestau encunter tut quei che pregiudicheschi la baselgia catolica, ed assistent Tschegn de Caduff de Morissen ha susteniu ils de Mesauc e Roveredo ¹²⁾. La dertgira haveva denton relaschau per part las bandieras e salvau mo 100 umens per Ligia en sia disposiziun.

Mistral Capol ei vegnius torturaus e privaus tras la sentenza dalla honor e constrenschius de pagar 6000 renschs. El ha refusau de respectar la sentenza e purtau vinavon la spada e signau sco mistral de Flem; sinquei han ils derschaders alzau il castitg sin 8000 renschs. Ils 11 de settember ha la dertgira menau il process encunter Gion Antoni Gioieri. El era accusaus de haver tractau cun precis jasters, de haver instigau a Milaun de serrar ils confins encunter las Ligias, de haver persequitau ils de priedi en Mesauc e de haver sco podestad a Morbegno (1616/17) dau il camond de mazzar tutta schuldada, che vegli passar sur cuolm a Bergamo e Veniescha. El ha survegniu la medema sentenza sco ils Plantas, e sia casa en Calanca ei vegnida devastada. El ha giu in donn de 10,000 renschs. El sez

¹²⁾ J a h r b u c h f. Schweiz. Geschichte VII, 322. Archiv federal. Brev de Scaramelli la fin d'october 1618.

viveva a Blizuna. Era encunter Luci de Mont han ils adversaris a Tusaun purtau tgisa. El era in um passionau ed haveva turschau bravamein ella politica en uniun culs Plantas e combattiu la partida veneziana, tier la quala ses agiens frars Albert e Balzer ed ils de Marmels e Caduffs appartenevan, silmeins cura ch'ei setractava della buorsa. Il plogn encunter Luci de Mont scheva; per vegnir cauderschader hagi el obteniu 200 dublonas dad in secretari de Milaun (Max. Mohr) e 300 renschs dalla Frontscha; per acquistar la mistralia, hagi el pagau 700 crunas de Frontscha e nuotatonmeins hagi el engirau per smervegl de tuts, ch'el hagi buca practica, per vegnir en uffeci. Sco mistral e cauderschader hagi Luci de Mont lu persecuitau ils adversaris venezians, smanatschau cun ina massacra ed animau Milaun l'entschatta digl onn 1617, de presentar in contract d'allianza; silsunter hagi el la stad 1617 instigau il pievel encunter gl'ambassadur venezian e gidau a catschar el ord la tiara. Quei era en general daventau. El ei vegnius truaus alla mort sco ils Plantas. Era gl'avat Bistgaun de Castelberg ei vegnius clamaus a Tusaun; ella Cadi fuvan ils umens preparai de retscheiver las bandieras de Tusaun cun las armas, ed igl avat ei restaus ruasseivlamein a Mustér. Ses misteris politics havevan Stiafen Gabriel e Gioder Casut ord sia atgna bucca. Ina part dils predicants e derschaders vulevan bandischar el; la pluralitad ha votau per in pign castitg en daners. Antoni Molina ha subiu in castitg de 1000 r. ed ei vegnius bandischaus per quater onns; Gion Pol dueva pagar 500 renschs e restar bandischaus per dus onns. Il plevon Andriu Stupan ad Ardez passava per in amitg de Rudolf Planta, Gieri Saluz, il plevon de Cuera, haveva critica il sedeportar dils predicants a Tusaun; els ein vegni castigai per summas daners. Ils menaders dils subdits, sco Robustelli, Attio Besta, Gion Batt. Schenardi, Antoni Maria Paravicini e biars auters han stuiu endirar per lur secuntener els dis vargai, e lur sort ha era tuccau gl' uestg de Cuera, Gion Flugi ed il marcau de Cuera, quella „fueina spagnola“, che haveva refusau de retscheiver las bandieras arrivontas ord Giadina ¹³⁾).

¹³⁾ Anhorn, p. 32, Sprecher 76 e s., Juvalta, Salis, e las numerusas brochuras dil temps sco p. e.: Warhaffte Relation 1621: Graubündnerische Handlung des MDCXVIII Jahrs etc.

Veniescha veseva el proceder della dertgira ina victoria de ses interess ed ina vendetga per il secunterer dils spagnols 1617. En num della Serenissima ei Antonio Donato vegnius il settember a Tusaun. Il commissari Caspar Schmid de Grüneck de Glion ha retschiert el e menau el ella radunonza dils derschaders e relatau sur tut igl operar della dertgira. El ei denton buca senuspius d'exprimer la temma, che la Spagna vegni a far vendetga ed in bi di penetrar en Valtina. Ord quei motiv ha Schmid proponiu a Donato ina alianza cun Veniescha ¹⁴). A Veniescha eran ins ussa fetg precauts e vuleva reflectar la caussa; dasperas haveva la Serenissima en quei mument buca grond basegns de nova truppa, gie la schuldada, che surveva leu, ei cuort suenter turnada a casa.

Ils derschaders a Tusaun sentevan pli e pli, tgei difficultads sepreparavan. Els han tarmess Gioachim de Montalta de Laax, Gregori Meyer de Cuera e mistral Rudolf de Salis (fegl de Hercules), che haveva cun podestat Fausch e Giacun Tescher luvrau sco inquisitur el process Rusca, a Baden tier la dieta federala dils 5 de november, per defender la dertgira e sias obras. Ils Confederai catolics fagevan als protestants de Turitg la reproscha, ch'els hagian susteniu ils venezians a Tusaun. Era Pompejus Planta ei compariu a Baden ed ha representau ils truai e bandischai, e Gueffier ha lamentau, co el e ses interprets seigien vegni maltractai. El medem temps fuva caumistral Gion Guler ius a S. Germain tiel retg de Frontscha, per defender ils derschaders encunter las accusaziuns de Gueffier. Il retg ha clamau neutier Paschal, per tener cussegl, e quel ha susteniu Guler e cussegliu al retg, de defender ses agiens interess. Il retg ha sinquei disapprobau il tractament digl uestg de Cuera e Gueffier, Molina e Paul ed era l'existenza della scola de Sondrio, e Guler, che haveva pli lunsch neginas incumbenzas de tractar cul retg, ei turnaus a casa. Sil congress grond dil schaner 1619 a Cuera ha Guler relatau las caussas discussionadas cul retg. Ils derschaders de Tusaun havevan denton finiu lur obras e sur-

¹⁴) Archiv federal, Brev de Scaramelli dils 22 de settember 1618. Caspar Schmid de Grüneck. 1580—1659, Dr. Giachen Schmid, 1579—1644, e Gion Gudegn Schmid, 1575—1660 ein frars. Nus entupein els pli tard sco menaders spagnols.

dau l'execuziun dellas sentenzias ella Ligia grischa al derschader Giachen Casura de Falera, ella Ligia della casa de Diu a cap. Antoni Violand et ellas X dertgiras a Gion Pieder Guler. Ils derschaders havevan per part nuota vuliu vegnir a Cuera tiel congress dil schaner; els pretendevan, ch'els seigien ussa en possess dil domini ellas Ligia, ed il congress sappi mo sminuir lur pussonza. A Cuera han els cun Giachen Gioder Casut alla testa pia aunc fatg empau canera, mo lur temps era vargaus. Encunter lur mira, de s'alliar cun Veniescha e defender la scola de Sondrio, sepreparava dagl exteriur anora l'uiara. — A Milaun e Ruma settractava ei de dustar las valladas de lungatg talian e l'Italia dalla reforma. —

Ils bandischi e la revolta de 1619.

Duront che las roschas marschavan il fenadur 1618 ord Giadina a Cuera ed a Tusaun, eran ils menaders spagnols fugi sin tuttas varts ord la tiara. Il podestat Gioieri aveva bandunau siu uffeci a Morbegno e fuva arrivaus sur Milaun a Blizuna sils confins de sia patria; Pompejus Planta aveva da siu casti a Paspels anora priu la via sur Ragaz tier ils Confederai, ed Antoni Molina era schizun sedomiciliaus a Ragaz e teneva leu casa aviarta a tuts fugitivs, surtut a quels della partida franzosa. Luci de Mont era da Vella marschus sur Sursaissa a Mustér ed Altorf e da leu a Lucern, e cheu eran denton Pompejus e Rudolf de Planta, Gioieri ed auters arrivai, sepresentai alla dieta catolica e dumandau agid e protecziun. Ils cantuns catolics havevan pauc tschaffen d'ina acziun empau ferma; auter il nunci Sarego a Ligiaun. El teneva il grond project en égl: il combat silla lingia dellas alps encunter la reforma. Enderschend el l'entschatta de settember la sort de Rusca a Tusaun e che ils predicants preparien de destruir gl' uestgiu, ha el immediat dumandau agid als cantuns catolics, da Gueffier e da Mery de Vic, dals ambasadurs franzos a Solothurn, e dal duca Feria a Milaun. Il nunci ha gia en quels dis presentau in plan strategic: da Milaun e dal Tirol anora deigien las pussonzas tuttenina surprendre ed attacar las Ligias, occupar la Valtina ed allontanar tutta propaganda reformatrica, cunzun la scola de Sondrio. Ils cantuns

catolics deigien restar neutrals e cheutras impedir Turitg e Bern de dar agid als reformai el Grischun. Quels pertratgs han svegliau l'attenziun speziala della Frontscha; pertgei inagada che las Ligias e la Valtlina cun lur vias de transit eran en possess de Milaun, havevan ellas piars l'impurtonza per il retg franzos. Il secuntener dils derschaders a Tusaun era cun risguard sils intents de Ruma e Milaun ina ortgadat, e la Frontscha saveva era ord motivs confessionals buca approbar e tolerar il demenar dils derschaders e predicants a Tusaun. Mery de Vic era perquei gia la fin de fenadur 1618, avon la mort de Rusca, ius ad Altorf a plidar cugl ambassadur de Milaun, Alfons Casati; da leu anora ha el visitau il nunci a Ligiaun ed exprimiu a quel sia temma, ch'igl uestgiu de Cuera seigi bein piars ed era la Valtlina periclitada, sche ils cantuns sescauldien buca pli resolutamein e sche ils precins gidien buca tuts ensemen a supprimer las truschas venezianas a Tusaun ed ellas Ligias¹⁵⁾. Vic ha continuau siu viadi a Milaun e leu era entupau Rudolf Planta. Vic ha sez finalmein cussegliu al guvernatur Feria, de silmeins smanatschar cun ina invasiun ella Valtlina e declarau, per cass che Bern e Turitg duessien marschar en agid allas Ligias, sche vegni la Frontscha ad empruar de tener els a casa lur. La Frontscha sperava, de cheutras adina saver plidar senza sur la sort definitiva della Valtlina. — Quellas tractativas ein tras ina brev de Vic cuort suenter vegnidas ad ureglia als derschaders a Tusaun ed han vilentau els sil pli ault, mo era dau ils gronds quitaus, che Caspar Schmid de Glion ha silsuenter exprimiu visavi Antonio Donato.

Feria s'occupava en quels dis intensivamein culla damonda della Valtlina e quei aunc ord il suondont motiv. En Boemia haveva en quei temps (matg 1618) la part protestanta priu las armas encunter igl imperatur e silsuenter rugau a Turitg e tier auters concartents, de serrar las vias sur las alps alla Spagna, per buca schar dar da Milaun en agid agl imperatur en Boemia ed en Tiaratudestga. Il retg de Spagna vuleva il cuntrari, e Feria era fetg attents¹⁶⁾. En medem temps haveva Bern ugliu il Valisans de renovar lur alianzas de 1600 cullas Ligias reti-

¹⁵⁾ Brev dil nunci, Lugano ils 28 de fenadur 1618 (Archiv federal, Bern).

¹⁶⁾ Rott, E. Représentation dipl. III, 250.

cas, ed ils cantuns catolics e Feria temeivan, che quella alianza de Bern, il Valeis e las treis Ligias savessi menar tier in' attacca silla Leventina e serrar il Gottard. Per quei motiv ha Feria gia la stad 1618 dau ils daners, per fortificar Ursèra e renforzar la fortezia de Blizuna. Feria pagava bein mo ina part dellas expensas, ed ils cantuns catolics han dumandau il restont a Paris. Sin quella moda fuva l'entschatta digl atun 1618, duront ch'ins menava a Tusaun il process encunter ils Plantas, Luci de Mont e. a., il Grischun pli ni meins periclitaus da Milaun, Blizuna, Uri e da Glaruna e Sargans anora. Ils umens a Tusaun han dertgau vinavon, bein empau pli spert e meins sanguinusamein. Per Rusca haveva il nunci dumandau adumbatten igl agid de Padavino, de Battesta e de Hercules de Salis. Il nunci era per s. Barclamiu sez staus a Blizuna ed haveva udiu ord la bucca de Gioieri tut il far e demenar a Tusaun. Gioieri saveva de dir, che Rudolf Planta e Zambra vegnien accusai, de haver voliu dar la Valtina alla Spagna e Gioieri sez de haver vuliu metter Mesauc en mauns dils treis cantuns catolics, ils possessurs de Blizuna. Il nunci Sarego ha puspei cussegliau siu plan d'in'attacca anetga da duas varts, ed el sperava, che Giulio della Torre, enconuschents tras sia fervur per Ruma e tras siu temperament, vegni ad operar en quei senn a Milaun¹⁷⁾. Il nunci ha stimulau Gioieri ded era ir a Milaun e tractar cul guvernatur, ed entuorn miez october ei el daveras leu en societad de Pompejus e Rudolf Planta, Luci de Mont, Robustelli, Attio Besta ed Antoni Maria Paravicini ed a., per discussionar las fatschentas grischunas cun Giulio della Torre ed il guvernatur Don Gomez¹⁸⁾. Con lunsch, che quella discussiun ei ida denter ils capoacturs della revolta e massacra de 1620, ch'eran cheu presents, quei selai buca eruir. Il guvernatur Feria para en quei mument aunc de haver refusau il plan dil nunci, de far in' attacca sillas Ligias. El haveva leutier era negin camond da Madrid. Pompejus. Gioieri e Luci de Mont ein returnai sur Ligiaun, per ir a tractar culs cantuns catolics, sina quei che quels e la Frontscha e Milaun

¹⁷⁾ Brevs dil nunci dils 8, 15, 22 e 29 de settember 1618 (Archiv federal).

¹⁸⁾ Quadrio, p. 110, Sprecher I, 92 e 99 e brevs dil nunci dils 6, 8, 13 e 26 d'oct. 1618. Feria ha cun quella caschun dau daners, per mantener las bandieras, Sprecher I, 47.

assistien ensemen cullas armas. Bia pli che il nunci havevan els lur interess personals en égl, quei ei capeivel. Ils bandischai duevan sez instradar il combat ed empruar de vegnir tier lur intent tras in' uiara burgheisa. Cun quella fin e mira ein era Casati e Mery de Vic viagiai els cantuns catolics. Schizum dal papa speravan ils bandischai agid, silmeins dueva el dar daners, e mistral Bessler d'Uri ei viagiaus a Ruma, per denter auter era plidar leu sur il combat encunter la dertgira de Tusaun, ils predicants e la partida veneziana. Ils Plantas, Luci de Mont e dus auters bandischai (Pol e Molina?) ein ils 5 de november 1618 compari avon la dieta federala a Baden, e cheu ha Pompejus Planta raquintau, co ils venezians hagian maltractau lur adversaris, surtut Rusca e Zambra, ed en num dils bandischai ein ils quater umens grischuns s'offeri ded opponer alla dertgira de Tusaun cullas armas, sche ils Confederai dettien ad els agid. Era Gueffier era presents, ed el ha lamentau sur il tractament, ch'el e ses dus interprets hagian suffriu. Gioachim Montalta, Gregori Meyer de Cuera e Rudolf de Salis, il feagl de Hercules eran cheu, sco gia resdau, per giustificar las sentenzias dadas a Tusaun. Montalta ha cuortamein declarau, che la dertgira hagi stuiu proceder encunter ils „traditurs“ della patria; ils documents, anflai a Zernez e quels della dertgira, resdien de quei nér basegns. Ils cantuns protestants, sco Turitg e Bern, havevan l'entschatta buca viu nuidis il far e demenar a Tusaun, e la dieta ha fatg nuot. Sinquei han ils cantuns catolics animau las treis Ligias, de reveder las sentenzias de Tusaun e tener dretg e justia. Era Bern u Turitg han ussa cun buna raschun temiu, che quels disturbis vegnien la finala a menar tier la conquista della Valtina tras la Spagna, e perquei han els cussegliau als derschaders a Tusaun de porscher dretg e justia als inculpai, schar comparer els e schar sedefender avon dertgira. Ils umens a Tusaun vulevan buca sehumiliar, els encurevan il truaument e buca la justia, e lur malprudientschas politics parevan ad els buca d'exister. Denton fuva Guler era a Paris ed haveva refutau las lamentaschuns de Gueffier, ed ils bandischai stuevan sefidar sin lur atgna forza e sin lur adherenza ella patria ¹⁹⁾).

¹⁹⁾ Rott, E. Représ. III, 241.

Gueffier ha stuiu far las empremas improvas de s'approximar als umens ellas Ligias. El congress dil schaner 1619 havevan ils anteriurs derschaders de Tusaun criticau el e siu secun- tener; mo Gueffier enconuscheva il prighel, che smanatschava da Milaun, ed el ha perquei scret a Cuera als caus radunai, ch'el temi ina tresta sort per las Ligias e seigi prompts de vegnir a Cuera a dar plaid e cussegl, mo en medem temps ha el pretendiu, che las sentenzias, pronunziadas a Tusaun encunter ses secretaris Molina e Pol vegnien cassadas. A Paris havess ins bugen impediù la conquista della Valtlina tras la Spagna; ins simpatisava leu per las tendenzas religiusas de Ruma, mo buca per las tendenzas politicas della Spagna. Il congress ha concediu la supplica de Gueffier, ed ils cumins han affirmau quei conclus. Il pievel murmignava gia sur las sentenzias de Tusaun, e perfin en Portenza, el centrum venezian, taxavan ins ellas per memia venezianas e partischontas.

Molina e Pol, ch'enconuschevan tuts ils plans dils Plantas, de Luci de Mont, Gioieri e. a. e lur relaziuns culs cantuns catolics e Milaun, ein turnai il mars 1619 ella tiara cun daners franzos ed han luvrau cun tutta forza, per preparar la botscha encunter ils derschaders de Tusaun e lur sentenzias. Da Milaun anora han ils daners de Casati era effectuai il lur, e Luci de Mont e Gioieri han dad Uri e Blizuna anora animau tuts, de prender las armas. Colonel Berlinger fuva il mars staus a Milaun ed era seconvegnius sur il combat cul guvernatur e cun Casati, e leu havevan ins empermess 8—10,000 scudis per l'interpresa encunter las Ligias ²⁰⁾. Il nunci ha cussegliu aunc de fermar tut commerci, e quei ei daventau. Luci de Mont e Gioieri ein ils 4 e 5 de mars era compari a Lucern avon la dieta catolica ed han dumandau encunter dretg ed isonza, che tutta rauba de marcanzia ord il Grischun vegni sequestrada. Quei

²⁰⁾ Archiv federal, Quens de Casati 1619. A Pompejus Planta per spender 6000 scudis=36,000 l., al Landrichter Luci de Mont, per portar agl avat de Mustér 1875 l. Il nunci scriva da Ligiaun ils 30 de mars 1619: . . . secretamente aveva preparati denari alla somma de 8000 o 10,000 scudi per dare agli esulati e condannati Grisoni in tempo opportuno che possono entrare a far altro motivo nella patria per somministrare poi più secondo bisogno.

ha la dieta buca concediu ²¹⁾. Il nunci ei lu seviults tier igl archiduca Leopold e tier Bessler, che vegneva da Ruma ed ha animau de buca retardar ina acziun. Aschia sepreparava il mars ed avrel 1619 encunter la partida veneziana ina nova revolta.

En Lunnezia ha Balzer de Mont, il frar de Luci, gia ils 26 d'avrel entschiet a rimnar ils umens, ed ella Cadi luvravan gl'avat Bistgaun de Castelberg e Giachen Baliel per la caussa, ed udend il nunci a Ligiaun quei ²²⁾, sche ha el scret al cardinal Borghese a Ruma, che ussa fussi ei nér temps de dar agid als catolics ellas Ligias. Balzer de Mont ha ils 30 d'avrel (1619) menau la bandiera de Lunnezia a Glion ed a Domat. Cheu ein ils umens della Cadi sut Giachen Baliel e mistral Sigisbert de Rungs, ils de Sursaissa e Laax sut Gion Corai e Gion Tschamun Florin arrivai. A Glion havevan las roschas encuretgi il predicant Stiafen Gabriel, per menar el a Domat; el era a dretg temps fugius ord la tiara ²³⁾. Ord Mesauc han Caspar Molina, il frar digl interpret, ed Antoni Schenardi menau ils umens tier la raspada. Era ils Bergagliots ein arrivai cun Fabius Prevost, il feigl de Zambra, alla testa. A Domat han las roschas tenu cussegl, criticaun ils derschaders de Tusaun ed il secuntener de lur bandieras e palesau als auters cumins lur pretensiuns principallas, quei ei: ina dertgira nunpartischonta e la dissoluziun della scola de Sondrio. Quei eran giavischs dil nunci, dils cantuns catolics e dils bandischi e de Milaun²⁴⁾. Duront che las roschas barhavan a Domat, era a Cuera il congress radunaus²⁵⁾. Avon quel ein ils 4 de matg ils menaders della revolta sepresentai (Balzer de Mont, Baliel, Corai, Florin e Molina) cun lur pretensiuns. Ils medems dis arriva a Cuera ina deputaziun de Turitg, nua ch'ins temeiva l'uiara burgheisa ed ina invasiun de Milaun

²¹⁾ Eidg. Abschiede 5, 2 p. 59.

²²⁾ Brevs dil nunci, Ligiaun ils 4 e 18 de matg 1619 (Arch. federal, Bern)

²³⁾ Sprecher, I, 105 e Haffter, E. p. 64.

²⁴⁾ Il nunci aveva en ina brev a Gueffier dils 8 de schaner 1619 giavischau: manteniment della honur e dils beins dils bandischi, retourn e compleina libertad digl uestg, dissoluziun della scola a Sondrio, restituziun dils beins de Nic. Rusca a siu frar Barclamiu, libertad dil survetsch divin catolic ellas tiaras subditas, mo catolics sco officials per la tiara subdita.

²⁵⁾ El seseva sco congress pign (mo ils caus); cauderschader era Caspar Schmid; per diversas fatschentas aveva el treis condeputai (congress grond), ord la Ligia grischa Giachen Gioder Casut.

ella Valtlina; la deputaziun turitgesa va lu era a Domat ed animescha tier pasch e ruaus e cusseglia de s'unir cun Veniescha, per mitschar dallas grefflas de Milaun. Sin intimaziun dil nunci vegnan la fin de matg era deputai dils cantuns catolics a Cuera e damondan, ch'igl uestg vegni remess en tuts dretgs e privilegis de vivon e che las sentenzias encunter ils bandischai vegnien annulladas²⁶). Era Gueffier vegn ils 27 de matg a Maienfeld. Ils umens della Cadi e della Lumnezia ein ussa de buna curascha e marschan a Cuera. Ord Bergaglia e Sursès arrivan aunc numerus adherents de Zambra, ed els prendan in di sur ura Giachen Gioder Casut en fermonza, cura quel vul bandunar la sessiun dil congress²⁷). La caussa dils spagnols stat bein.

Ussa marschan ils dus de zercladur bandieras de Portenza e Tavau encunter Cuera; ils umens de Giadina vegnan cun Blasius Alexander e Gieri Genatsch ella Dumliasca e traian leu ils de Fürstenau cun els a Tumein tier ils de Glion e de Flem. Da leu va Ulysses de Salis (Marschlins) a Zezras tier quels de Portenza e Tavau, ed en buna entelgientscha arrivan dad omisduas varts las bandieras encunter Cuera. Ils Engiadines ston star el „Welschdörfli“; els vulan postar guardias silla pun avon Porta Sura, ed ins vul seconferir culs spagnols. En quei vegn ei la sera dils 17 de zercladur denter ils Sursilvans ed Engiadines avon Porta Sura tier ina dispeta ed ina patengada: ord il marcau penetreschan Giachen Baliel, Balzer de Mont, Florin, Corai, Schenardi e Caspar Molina cun lur umens, ed ils de Giadina fuian per part a Domat tier ils Sursilvans protestants. Ils Mesolcinès prendan en quei combat duas bandieras e 70 perschuniers, denter els era il plevon Vulpius e capitani Antoni Violand, che valevan per ils menaders della revolta en Giadina. — Il di suondont han representants ded omisduas partidas empruau de seconvegnir, ed els han ediu entgins artechels, che schevan denter auter: mintga confessiun ha sia libertad religiosa, la scola de Sondrio vegn dissolvida, ed ina dertgira nunpartischonta porscha dretg als bandischai. Sinquei ha il

²⁶) Eidg. Abschiede V, 2 p. 70.

²⁷) Rott, III, 271. Salis-Marschlins, Ulisse de, Memorie, pag. 55 e s. Anhorn pag. 39.

congress ils 11 de zercladur mess en libertad Giachen Gioder Casut e Vulpius. Mo sesend Vulpius la sera cun mistral Gion Sprecher de Tavau ell' uustria digl Um Selvadi a tscheina, han ils Mesolcinès ed auters tuccau il zenn de stuornas, occupau las vias ed ils tetgs entuorn l'ustria, e cul griu: ella tuor, en perschun cun el, ei Vulpius puspei vegnius menaus en perschun, nua capitani Violand seseva aunc. Ils spagnols sut Balzer de Mont, Baliel, Corai²⁸⁾ dominavan aunc a Cuera las relaziuns, e lur spèrt semuossa era ella dertgira nunpartischonta, che entscheiva ad operar a Cuera sut Gieri Gamser, malgrad las protestas dils umens de Tavau.

Dapi ils 6 de zercladur ei era Gueffier a Cuera, ed el semischeida ussa en tuts fatgs; cuort suenter arrivan (ils 27 de zercladur) ils bandischi a Cuera, a lur testa il rabiau menader Rudolf de Planta. El fuga surtut encunter ses adversaris en Giadina a Suttasna, e cun ils Sursilvans e Mesolcinès ha el la pli gronda gretta encunter Caspar Alexis, Blasius Alexander e Gieri Genatsch, che havevan ensemen cun Vulpius e Violand menau 1618 las roschas encunter Wildenberg e silsuenter a Tusaun e che stavan per part aunc ussa alla testa dellas bandieras engiadinesas. Els vegnan adumbatten citai avon dertgira, ed ils derschaders entscheivan il process encunter Vulpius e Violand. Violand vegn torturaus, el dovei inculpar ses partisans ed amitgs ord Giadina; el surporta las torturas e quescha, il process resta pendants. Ils derschaders damondan ils acts della dertgira de Tusaun; quels ein svani. Ils verdicts de Tusaun vegnan revedi en favur dils bandischi. Denton meina Rudolf de Planta, per satisfacer a sia vendetga, ils derschaders en in liung process encunter ses adversaris el cumin de Suttasna. Deputai van en Giadina bassa da vitg en vitg ed animeschan il pievel, de sesuttametter alla dertgira; els anflan ferma resistenza. Ils Engiadines vulan, che lur bandieras vegnien restituidas, Vulpius e Violand mess en libertad, e la „dertgira nunpartischonta“ tegn sut l'influenza de Rudolf de Planta la dira e citescha ils cumins

---

²⁸⁾ Mistral Gion Corai de Laax ha 1625 maridau Ursula de Cabalzar, ina sora dil banderiel Caspar de Cabalzar, numnaus 1607 e de Martin e Rudolf de Cabalzar; lur numma († 1623) era Barbla de Mont.

de Sur- e Suttasna; negin compara. Ils Engiadines damondan ina dertgira „veramein nunpartischonta“.

Denton havevan las X dertgiras pretendiu, che la dertgira vegni tenuta en lur Ligia a Tavau, ed els havevan perquei era per gronda part clamau a casa ils derschaders a Cuera. La dertgira a Cuera perda aschia da di en di sia peisa, tonpli che las bandieras ein per part era idas a casa a far fein. — L'entschatta d'uost ei la dieta de s. Barclamiu seradunada sut Caspar Schmid ²⁹⁾ a Glion, ed ella ha denter auter era stuiu s'occupar della dertgira nauscha ed dils de Giadina. Gia l'entschatta ha Fabius Prevost, il feagl de Zambra, dumandau ils acts della dertgira nauscha a Tusaun, mo senza survegnir ina risposta. Ils de Suttasna han declarau, ch'els sappien buca comparer a Cuera e curdar en mauns de lur adversaris; els pretendien ina revisiun de lur process e la libertad per Vulpius e Violand. En quei senn haveva era la sinoda a Zuoz deliberau cuort avon sur la caussa. Ils derschaders a Cuera e lur partida spagnola sesentevan malgrad tuttas reproschas segirs de lur success ed han concludiu de tarmetter ina truppa de 60 umens per cumin en Giadina ad exequir las sentenzias dadas, e cun quella missiun vegnan Florin, mistral Stiafen Muggli de Domat, Luci Scarpatetti ord Sursès e Gion Jenny de Cuera incumbensai. Sulet ils cumins spagnols ella Ligia grischa e Maienfeld, Belfort e Churwalden han dau suatientscha, e las roschas ein marschadas a Bergugn, ferton che Florin e Gion a Marca ein aunc i ordavon en Giadina a tractar culs cumins sentenziai.

Ils menaders della Giadina havevan el decuors dil fenadur ed uost anflau agid tier Vico, igl ambassadur venezian. Ils menaders Gieri Genatsch e Blasius Alexander, che mavan dapi la botscha el Welschdörfli a Cuera, en Giadina e Valtlina (Boalzo) sin aventuras empau rubiestias, havevan gia il fenadur retschiert 100 renchs per in. Ussa ha Veniescha aviert la buorsa pli liberalmein. Ils 17 d'uost marschan ils umens de Giadina

²⁹⁾ Schmid de Grüneck era in um de pauc character. Veniescha haveva pagau ad el 560 liras, per far el cauderschader, ed el deva buns plaids a Veniescha; sut maun luvrava el per la Frontscha e Gueffier ton sco el pudeva. Il medem mistregn fagevan per temps era auters menaders.

cullas bandieras encunter Zuoz³⁰). Cheu habiteschan Conradin e Constantin de Planta, che van culs venezians, e cheu sepresentan mintgamai era ils Salis (Gion Battista ed a.).

Paucs dis pli tard vegn la viulta. Florin ed a Marca entaupan cheu a Zuoz las roschas armadas e tuornan a Bergugn e prendan da leu lur truppas d'execuziun anavos a Cuera. Las bandieras de Giadina, Val Mustair, Bergugn suondan sur Tavau e tras Portenza culs umens de quels loghens ad Igis, e leu s'uneschan ellas cun talas de Dumliasca, Schons e Valrein e Scanvitg e dattan ils artechels ded Igis. Quels scamondan tuttas pensiuns; negin ambassadur deigi residiar ellas Ligias; mintga dus onns serimni ina dertgira nauscha, ed immediat duei ina tala seradunar a Tavau, sco ils Engiadines giavischan³¹). Planta, Luci de Mont ed ils auters bandischi han puspei priu la fugia sur ils confins a Ragaz; lur adherents ed amitgs a Cuera, la dertgira e las bandieras spagnolas a Cuera eran en prighel.

Sin quellas novas han ils cumins spagnols: la Cadi, la Lumnezia, Sursaissa e Laax clamau tut lur umens sut las armas, ed ils Mesolcinès ein vegni a Mustér, per concentrar tuttas forzas. Ils cumins protestants de Valrein, Schons, Tusaun e Fürstenau ein marschai a Domat; Glion e Flem han priu las armas per se-defender encunter la Cadi e la Lumnezia ed han aunc dumandau agid dallas bandieras venezianas, raspadas ad Igis. Quellas ein sinquei marschadas da miez october sut Cuera en, per traversar la Plessur e s'unir culs partisans a Domat. Ils Sursilvans a Cuera han vuliu impedir quella uniun e combatter las bandieras venezianas sillas rivas della Plessur a Cuera, mo els han stuiu untgir el marcau. Ils venezians ein stai sur notg el Welschdörfli e lu s'avanzai encunter Domat tiels lur. La populaziun de Domat ei vegnida encunter ed ha dumandau grazia e perdun. A Domat

³⁰) Veniescha spenda grondas summas daners (Haffter, E. p. 71) A Porta, che viva a Turitg, roga adina danovamein per daners. A Cuera uregia Rudolf Planta buca meins encunter ils predicants; el ei culs auters spagnols perschuadius de sia victoria, ed igl avat de Mustér dat adina novas al nunci, surtut tarmetta el las brevs de Gueffier a Ligiaun. Ils 4 d'october 1619 plaida il nunci gia d'ina massacra dils adversaris: pare, che le cose li caminin ben per li Cattolici et se ci fosse aiuto esterno si faria, credesi, un Vespro Siciliano degli avversarii, contro quali quelli della Valtelina pigliarono le armi. Facci Dio la sua volontà.

³¹) Anhorn, 44. Sprecher I, 113 e 114.

han ils venezians tenu cussegl, schebein els veglien marschar a Flem e Glion en agid ed en medem temps temprar la pissiun dils adversaris. Daveras han las bandieras concludiu de penetrar ella Surselva, e diversas bandieras ein idas tochen a Flem³²). Udend ils menaders ella Partsura quei, han ils cumins della Cadi, Lumnezia e Mesauc disarmau il pievel ed acceptau ils artechels ded Igis dils adversaris, ed ils venezians ein returnai encunter Cuera, nua che la dertgira nauscha ed ina part dellas bandieras spagnolas stavan aunc en armas. Strusch ein ils venezians stai sin via ord Domat, sche han ils cumins catolics puspei priu las armas, per dar en agid als lur a Cuera. Ils venezians eran denton per part arrivai a Cuera, havevan liberau Vulpius e Violand e cuortamein dissolviu la dertgira nauscha. Ils derschaders e lur umens de guardia ord Surselva ein semess sin via encunter casa. Traversond els a Domat roschas venezianas, che fuvan aunc leu, sche han els stuiu udir las beffas e gommias dils Engiadines p. e., nua ch'els hagian ils sughets, per menar ils bos ord Giadina! L'entira interpresa spagnola era piarsa, ils adherents u menaders sbrigai. Gieri Genatsch, Blasius Alexander, Bonaventura Toutsch e Gion a Porta havevan per temps anflau per bien, de fugir a Turitg, ed ussa eran tuts de retuorn a casa. Las bandieras venezianas ein returnadas a Zezras; Cuera ha stuiu dar ses umens cun ellas, ed a Zezras han Genatsch ed ils predicants fugau encunter ils adversaris. La bandieras han conform als artechels ded Igis era renviau Gueffier ord la tiara, lu clamau ils derschaders ord mintga cumin per ina dertgira nauscha a Tavau, e silsunter ein ellas turnadas a casa. Ei fuva la fin d'october 1619. Il nunci plirava: Sche mo in Fuentes ni in Pietro di Toledo vivessen!

La dertgira nauscha a Tavau e sia politica veneziana.

(Dil november 1619 entochen ils 2 de fenadur 1620.)

L'entschatta de november 1619 ein ils derschaders serimnai a Tavau. En general eran ils medems umens vegni elegi per quei uffeci, ils quals havevan procurau las sentenzias a Tusaun. Era ils predicants, che havevan a Tusaun inquireu ed inspirau ils

³²) Salis-Marschlins, U. Memorie, p. 53. Sprecher I, 116.

derschaders, eran presents: Caspar Alexis, Blasius Alexander e Genatsch, Janett, a Porta, Condrau Buol e Stiafen Gabriel. Els han cheu en romontsch e tudestg defendiu la maniera de dertgar a Tusaun e las sentenzias curdadas. Era las bandieras venezianas muncavan buca. Ellas dumbrauan per temps mo 200 umens per Ligia. Ils amitgs venezians a Turitg pagavan e tar-mettevan las grondas provisiuns de garnezi etc. per il pievel a Tavau, e Vico, igl ambassadur venezian, manteneva la muneida ella buorsa de Genatsch, Alexis, Blasius Alexander e lur partisans. La Cadi e la Lumnezia e Mesauc han pér tard tarmess lur derschaders; Roveredo e Calanca han refusau de renconuscher la dertgira, malgrad che quels cumins havevan acceptau ils artechels ded Igis, e Calanca ha mai dau ses derschaders. La dertgira sut il presidi de Gioachim Meisser ha la biall' entschatta cassau las sentenzias de Cuera, p. e. encunter capitani Violand, Blasius Alexander ed auters, e silsunter ha ella citau ils umens, truai a Tusaun 1618, concedend ad els libra condotta, priu ora als Plantas, Luci de Mont, Molina, Gion Corai, Gioieri ed auters menaders. Ei secapeva, che quels umens astgavan buca comparer a Tavau. Els han ussa protestau encunter il tractament e dumandau ina dertgira a Zezras, gest sco ils de Suttasna havevan desiderau la stad encunter la dertgira a Cuera. Ils derschaders havevan rimnau niev material encunter tuts bandischi. A Luci de Mont reproschavan els, ch'el hagi clamau ils cantuns catolics en agid cun las armas e seigi in traditur della patria. El era per temps staus ruasseivlamein a casa, sco Gioieri en Calanca³³). Ussa viveva el puspei a Lucern. Era en num dils auters bandischi ha Luci de Mont rugau la dieta catolica a Gersau ils 28 de november 1619, ch'ella damondi igl agid de Casati e Miron, e temend el sco ils auters bandischi, che ils predicants savesien in bi di tarmetter in boier ad assassinar els, han ils bandischi era supplicau la dieta, de dar las ordras al castellan a Sargans, ded urentar ils viandonts, schebein els portien armas. Luci de Mont ei restaus egl exil, e la dertgira a Tavau ha affirmau ils castitgs per divers umens. La dertgira s'occupava era della politica externa. Senza risguards per Milaun e l'Austria ha ella tarmess ils predicants Caspar Bonorand de Lavin e

³³) Archiv federal, Bern. Brev dil nunci dils 18 d'october 1619.

Bonaventura Toutsch de Zernez ella Boemia tiel retg Frideric ord il Palatinat renan ad offrir ils buns survetschs ed empermetter, che las Ligias dettien buca il transit de truppa spagnola da Milaun tier gl'imperatur en Germania. Frideric ha dau als dus deputai 4000 r., per pagar truppa, che dueva survegilar il pass en Valtina. Ils dus deputai han catschau ils daners en lur sac³⁴). Era cul retg de Frontscha vulevan ils umens a Tavau star sin bien pei. Els han deputau Dietegen de Hartmannis a Paris; il retg ha immediat renvieu el ord siu reginavel. Molina fuva dabot ius ordavon a Paris ed haveva luvrau encunter Hartmannis. Gueffier sez ha il december 1619 da Solothurn anora scret als caus e dumandau, schebein els approbeschien las sentenzias de Tavau.

Sur Nadal e Daniev ein la plipart dils derschaders i a casa, per continuar silsuenter cun gronda energia ils process. Era ils subdits han stuiu sentir lur forza e lur domini. Ils habitonts de Boalzo havevan cun agid de lur concartents a Teglio, Tirano e Brusio impediü il predicant ded intrar en lur baselgia a perdegar. Ils podestats de Teglio e Tirano (Gion de Capol ed Andreas Enderli) han citau els avon dertgira, ed ils derschaders a Tavau han tarmess 30 trabants en agid e dau la decisiun en favur dil predicant e de ses adherents³⁵). Quei ha irritau il pievel subdit sil pli ferm, tonpli che in decret dils umens de Tavau ha scumandau a tuts paders caputschins ed auters spirituals jasters, de vegnir ella tiara subdita (sco predicaturs el temps della cureisma).

La dertgira de Tavau ha presentau las sentenzias als cumins e dumandau l'approbaziun, e quella ei era succedida (il schaner 1619). Aunc inagada han ils siat cantuns catolics animau las Ligias de porscher dretg als bandischi e daventi quei buc, sche portien ellas sezzas tutta responsabilitad per las consequenzas³⁶). Ils derschaders han dau negina suatientscha; els sesentevan en possess dil domini egl intern ed extern, ed era en part

³⁴) Juvalta, p. 61.

³⁵) Gieri Genatsch e Blasius Alexander havevan la stad 1619 patengau il caluster a Boalzo, ed els han a Tavau probabel fugau encunter la pleiv de Boalzo.

³⁶) Anhorn, pag. 53.

per alimentar la buorsa, vulevan els ussa aunc renovar l'allianza cun Veniescha. Scaramelli, il representant de Veniescha, fuva tut surstaus giud quei pertratg ed haveva cun buna raschun empau suspects, ch'ei setracti ded emplenir la buorsa als „gronds patriots“. Il pertratg de renovar l'allianza propagavan surtut Caspar Schmid de Grüneck, Crest de Sax d'Uors, capitani Carli a Marca e Giachen Tognola de Mesauc ed a. Sil congress della Ligia grischa dil schaner 1620 a Glion havevan ils spagnols dau de capir, ch'els giavischien la separaziun dellas Ligias, ed a Veniescha temeivan ins empau, che tras ina separaziun massi la via dil Veptga — tras Lunnezia a Chiavenna — culla Ligia grischa a piarder per Veniescha. Ils partisans de Veniescha han la fin de fevrer cussegliau a Veniescha de profitar della pussonza de lur partida e tractar sur in' allianza; els schavan crer, ch'ils cumins, che hagian 1617 retschert ils regals de 4—5000 ducatas ed in zechin per um, sco p. e. la Lunnezia, vegnien era ussa a votar per Veniescha, e l'entschatta de mars ha Vico a Turitg survegniu ordras da sia regenza, de tractar culs menaders a Tavau, per survegnir la lubientscha de viagiar sils cumins e proponer l'allianza sco 1617³⁷⁾. Scaramelli ha el medem temps survegniu camond, de procurar per in cauderschader venezian, cuosti quei, tgei ch'ei vegli. La dertgira a Tavau ei tuttina buca senuspida ded animar ils cumins de portar tgisa encunter tuts quels, che hagian tractau cun la Frontscha, la Spagna e Veniescha, sina quei ch'els vegnien castigai; quei cor-
respondeva ad ina stipulaziun dils artechels ded Igis.

Enderschend las autras pussonzas, che Veniescha vegli far marcau, han la Frontscha, Milaun, il papa ed ils cantuns catolics preparau lur resistenza. Miron e Casati han gl'emprem empruau ded impedir l'allianza de Glaruna cun Veniescha; il nunci plidava de smanatschar culla scomunica. Mo Veniescha ha tras siu ambassadur Vico gia il mars schau pagar a ses adherents ellas Ligias pensiuns privatas, e cauderschader Caspar Schmid relatescha en quels dis, ch'el seigi viagiaus atras tuttas visch-

³⁷⁾ Rott III. 307. Brev de Vico al senat, dils 8 de mars 1620. Hercules de Salis, che haveva pli baul dominau la partida veneziana, era vegnius da Clavenna a Grüşch, per esser maneivel de ses partisans; el vuleva surschar a siu fegl Rudolf, de cungir las tratgas politicas. Scaramelli, Piazza, ils 4 de mars, ed 1 d'avrel 1620.

nauncas, tut seigi prompt de serrar in' allianza cun la Serenisima e Vico deigi mo vegnir ella Surselva³⁸).

Per vegnir tier lur intent, vulevan ils venezians occupar ils uffecis ton sco pusseivel cun lur partisans, quei surtut els cumins spagnols; aschia dueva capitani Tognola acquistar la mistralia a Roveredo, e Vico ha susteniu el cun 100 renchs; ils bandischai han combattiu el cun success e tschentau capitani Schemardi alla testa. En Calanca ei il spagnol Gaspare Molina vegnius elegius, e la Cadi e la Lunnezia vegliavan per lur partisans els cumins de Mesauc. Era l'elecziun dil cauderschader vulevan ils venezians direger culs daners de Vico. Caspar Schmid („uomo venale e che secontenta mai“) scueva la dignitad a Crest de Sax e pretendeva 400 scudis per sia vusch ed influenza. Era ils spagnols fuvan en scarpanza; els presentavan Gion Tschamun de Florin e Stiafen Muggli de Domat. Per quei ei l'elecziun sil congress de s. Gieri a Trun setratga alla liunga, e finalmein ei cun agid dils novs mistrals de Calanca e Roveredo Florin vegnius cauderschader, ed el ha cedi a Crest de Sax igl uffeci de capitani en Valtlina pigl onn 1621. Schmid haveva schau Crest de Sax a miez liuc, e Florin ha empermess a Schmid de gidar a luvrar per Veniescha.

Ils 19 de zercladur han ils cumins lubiu a Vico cun 32 da 39 vuschs de viagiari per sia propaganda. Vico ha l'entschatta de

³⁸) Brev de Schmid: Jant, ils 10 de mars 1620. Schmid lamenta, ch'el hagi pagau gronds castitgs avon dertgira e roghi per 400 ducatas. Ad auters paga Veniescha il mars 1620: Genatsch 300 r., Hercules de Salis 320 r., Rudolf de Salis 238 r., Bonaventura Toutsch 300 r., Alexis 100 r., Blasius Alexander 120 r., Gion a Porta 300 r., Landr. Schmid a Glion 320 r., a siu survient 12 r., Stiafen Leonardi a Razen 100 r., al derschader Caminada (Glion?) 100 r., al capitani Juvalta 320 r., al capitani Tognola 320 r., a Paul Buol de Tavau 100 r. al mistral de Zernez 100 r., a commissari Travers 100 r., a mistral Gioder Casut 100 r., a Crest de Sax 150 r. — Veniescha cumpra era caschiel da Conradin Planta a Zuoz, per cuntentar ils Engiadines. —

Gl'avrel paga Veniescha a Conradin Planta 320 r., a Crest de Sax 320 r., a Gioder Casut 200 r., a capitani Tognola 200 r., a mistral Barclamiu Gaspare del Monasterio 160 r. (Barclamiu de Turre?), a Giusep Giosne della Foppa 80 r., a Gion Fischer 80 r., ad Alberto Baselgia 160 r.

Il matg a mistral Montalta della Foppa 80 r., a Fortunat Juvalta 80 r., al commissari Travers 170 r., al cap. Juvalta per Samaden 150 r., a Tognola per spender 700 r., a Crest de Sax 150 r., a Paul Buol 80 r., a Bistgaun Salis a Zezras 40 r., a Gieri Genatsch spesas 96.5 renchs.

fenadur dumandau ina sessiun dil congress grond, radunaus a Cuera, per deliberar sur il prighel extern, preparaus entras ils bandischai. En quei congress seseva il nievelegiu cauderschader Gion Tschamun de Florin sco representant della Ligia grischa. Schegie che Florin fuva cumpraus e pagaus da Veniescha, sche sefidava Vico ni ded el ni dils auters („non mi fido di alcuno di loro“). El era vegnius da Turitg, per preparar ils cumins e ses amitgs per l'allianza; perquei vuleva el ussa era tarmetter a casa las bandieras e la dertgira de Tavau³⁹⁾. Ils 2 de fenadur ei quei daventau. Ils 11 de fenadur ei Vico compariu a Cuera avon il congress. — Era Gueffier era gia sin via ed aveva sia speranza sin la Surselva. En Mesauc havevan ils bandischai gia entschiet il combat; a Mustér, en Lumnezia ed en Valtina sepreparava el. Vico fuva mal orientaus; el era accompignaus da ses adherents, ina cavalcada de 12 umens, ed ei ils 12 de fenadur⁴⁰⁾ ius aschia a Glion tier Caspar Schmid. A Rehanau vegn Hercules de Salis encunter, ed el cusseglia de practicar cun forza en Lumnezia ed ella Cadi. Vico rispunda: La Lumnezia ei gie sedeclarada per Veniescha. Salis seperstgisa: Tuts cumins seconsidereschon aunc per libers en lur voluntad. Vico ei decidius de gudognar Mustér, cuosti quei, tgei ch'ei vegli. Ed el spenda daners sin tuts mauns. Ils 15 de fenadur vegn cauderschader Florin cun Caspar Schmid tier Vico, e Florin engira en siu maun, de survir per l'allianza veneziana — mo senza s'unir culs Plantas e Salis — ed el cusseglia a Vico, de tractar cun tuts cumins e dar daners. Florin surpren sez la missiun de gudognar la Cadi e gl'avat de Mustér, e Vico vul silsuenter dar daners agl avat. Quei daventa els dis, ch'ils Sursilvans preparan alla metta la revolta ensemen culs subdits. Vico observa pér tard, co las caussas stattan, ed ils 14 de fenadur scriva el a Turitg, ch'el vegli tractar, per cura la Ligia hagi ruaus. Il medem di vegnan gia ils Mesolcinès sut Molina e Gioieri sul Bernardin en armas, e Luci de Mont prepara la sollevaziun en Lumnezia. Il 16 de fenadur di Vico: Jeu desistel de

³⁹⁾ Rott, III, 309. Archiv federal, Bern. Brevs de Scaramelli: Piazza ils 3 ed ils 17 de zercladur. Brevs de Vico dils 6 e 20 de zercladur 1620.

⁴⁰⁾ Brev de Vico, Rehanau, ils 12 de fenadur 1620.

tuttas practicas. Ils 19 eis el a Tusaun e cuort suenter a Turitg⁴¹). —

Ils 19 e 20 de fenadur entscheiva la massacra en Valtlina.

Las preparaziuns ed il combat dils spagnols 1620.

Las emprovas de reacquistar las tiaras subditas.

Duront ch' ils venezians dertgavan a Tavau, vivevan ils adversaris egl exil e preparavan cheu cun gronda energia ina cunteracziun. Rudolf e Pompejus Planta anflein nus sin viadi egl Elsass tier il duca Leopold d'Austria per agid encunter ils venezians, silsuenter a Constanz, el Tirol, a Milaun e puspei ad

⁴¹) Archiv federal, Bern. Brev de Vico dils 16 de fenadur 1620. Las expensas de Vico il fenadur 1620 muntan sin 14,909 r. ed 8 baz. Denter auter: per 12 cavals ded ira a Glion 28 r. e 12 b., a quels, che han presentau il vin en num dil cumin della Foppa 3 r., a Crest de Sax per la carica de cauderschader 400 r., a cap. Tognola, ed altritanti, che fuorono robati (sia casa havevan ils adversaris devastau) 320 r., al guìa Bernardo de Sursaissa 30 r., al cauderschader Caspar Schmid 160 r., al cauderschader Florin 320 r., a Giacomo Melchior Falcof giudice del monasterio (?) 50 r., a mistral Ciberi de Rungs della Cadi 80 r., al luogotenente Coment de Muster (forsa assistent Comanil?) 50 r., al guìa Caspar de Sax 48 r., al luogotenente Xiench (assistente Tschegn?) del monasterio 45 r., al vicari Schinni (Schöni) per spesas 200 r. als deputai della Ligia grischa, l'emprema gada 280 r., al cauderschader Schmid per spesas 80 r., al curato di Soaz (Soazza) en Mesauc 48 r., a Pietro Rintio 56 r., als deputai della Ligia grischa la secunda gada 537 r., al banderiel Gallus (Rieder?) de Spligia 32 r., a Dolf (?) Caminada per spesas 40 r., al cavalier a Marca spesas 245 r., al scarvon, saltèr e survients della Ligia grischa (Statknecht) 144 r., al Gianett de Schons 80 r., al Capol de Diencastel 19 r. 3 b., a Girolamo di Longanezza 9 r. 9 b., al cognato del cap. Rovinelli (?) 27 r. 3 b., a messer Antonio Cormone de Mesauc 72 r., a mistral Lazaro de Roveredo 38 r. 6 b., a Genatsch de Tavau spesas 23 r. 3 b., a Caspar de Mont 16 r., ad Alexander de Mont 16 r., al podestà de Domat (Muggli?) 19 r. 3 b., al ammann de Domat con quattri compagni 56 r., al plevon Crest Jochberg a Rueun 6 r. 6 b., a Gioder Casut e Crest de Sax per spesas 175 r. 4 b., al guìa (Meng u Tschegn?) de Sursaissa 14 r., al frar dil cauderschader Schmid, per spender ella Cadi 200 r., al cauderschader Florin per igl medem intent 200 r., a Giacun Caminada 20 r., al burser Lombriser, Zignau per dar agl avat de Mustèr 160 r., al plevon de Tusaun 24 r., spesas per purgameina de scriver l'allianza 15 r., 12 cavals da Tusaun a Turitg 134 r., ils 24 de fenadur spesas a Zezras per il cavalier Salis 8 r. 9 b., a Conradin Planta per Giadina bassa e Poschiavo 960 r. 10 b., a mistral Tadeo de Mesauc 880 r., al cavalier Hercules de Salis per Grüschi 566 r. 10 b., a Gianetto per Schons 800 r., a Rudolf de Salis per Schiers e Seewis 1024 r., a cap. Ruinelli per Fürstenau 480 r., a guìa Caspar de Schauenstein per Tusaun 320 r. —

Altorf cun Casati. Luci de Mont emprova danovamein a Lucern de survegnir igl agid dils cantuns catolics e della Spagna; ils 28 de november 1619 compara de Mont avon la dieta catolica e roga ils representants dils cantuns de sevolver tier Casati e Miron a dumandar lur agid en favur dils bandischi. Fabius Prevost, il feagl de Zambra, e Gion Corai, che haveva barhau bravamein la stad 1619 a Cuera, ein baul tscheu e baul leu. Il november 1619 croda Corai, bandunond Maienfeld, els mauns de dus trabants della dertgira a Tavau. In de quels mazza el cun in siet de sia pistola e l'auter vegn stiletaus, ed aschia metscha el dals derschaders a Tavau. Quels reproshan ad el, ch'el hagi survegniu daners da Planta durant la dertgira a Cuera. Molina tegn casa a Ragaz. La pli gronda premura per ils bandischi demuossa en quels dis igl ambassadur Casati. El ei adina prompts de gidar, e ses sentiments documentescha el era en ses rapports a Milaun ed a Madrid. Gia 1619 ha el urbiu impurtontas summas dal guvernatur Feria a Milaun, per sustener ils bandischi e lur tendenzas politicas⁴²).

La decisiun croda a Madrid ed a Paris. Las obras della dertgira a Tavau, las emprovas de renovar l'allianza cun Veniescha, las tractativas cun Frideric, retg en Boemia, il fugar dils Plantas, Gioieri e de Luci de Mont e l'influenza de Giulio della Torre a Milaun leventan la Frontscha, Spagna-Milaun, l'Austria ed il papa, tuts interessai d'impedir in' allianza de Veniescha cullas Ligias e schar vender il pass a quei stadi, e tuts era prompts de combatter la propaganda reformatrica tras ils predicants e la scola de Sondrio. A Madrid vegn il mars 1620 ponderau, co secuntener ella damonda dellas Ligias reticas. Il confessur dil retg Filipp ils III representa a siu suveran, tgei ch'els concartents ellas Ligias, ils bandischi, hagian de suffrir sut il domini dils predicants ed il prighel, che la scola de Sondrio seigi per l'Italia e la Spagna; il tractament dils parochians de Boalzo ei a Madrid la davosa novitad. Leutier ei Spinola, il menader

⁴²) 1620 dat el a Luci de Mont 195 l. ed ils 23 de cercladur agl avat de Mustér, per distribuir en siu cumin ed effectuar l'interpresa comunabla 900 l., ils 4 de fenadur a Luci de Mont, per distribuir en Lumnezia ed als amitgs per l'interpresa 8151 l. ils 14 de fenadur agl avat de Mustér 600 l., ils 31 de fenadur a Luci de Mont, per la schuldada 6000 l. ed agl avat per la schuldada della Cadi 6000 l. etc.

spagnol cun sia armada el combat encunter Frideric della Boemia e conquista il Palatinat renan. La Spagna sto haver la via da Milaun tras las Ligias u tras la Valtlina egl imperi german. Malgard tut quels risguards vul il retg de Spagna far nuot senza consentiment della Frontscha. Ludivic ils XIII, ses ministers Sillery e Puysieux ein irritai encunter las dertgiras a Tusaun ed a Tavau, las truschas dils predicants ed il tractament de siu ambassadur Gueffier e ses interprets Molina e Pol, e Mery de Vic ha dapi siu retuorn a Paris cussegliau ded ira culla Spagna e schar menar il guvernatur spagnol Feria da Milaun anora il combat. Gueffier selegra schizun, ch'ins prepari de dar a dies als predicants, „la canaille protestante“. Molina arriva a Paris, per combatter il deputau dils derschaders a Tavau, Dietegen de Hartmannis, el mument, che la caussa vegn leu ponderada. El fa aunc siu pusseivel, per influenzar il retg en sia aversiun encunter ils venezians a Tavau, e returnond Molina il mars a Ragaz, sa el dar als bandischai la segironza, ch'ei vegni gidau, ed alla dertgira a Tavau smanatscha el culla invasium, sch'ella cedi buc en siu demenar. Ils medems dis de mars retuorna Rudolf de Schauenstein cun sia truppa da Paris; el duei sustener ils bandischai.

Luci de Mont passenta gl'unviern a Lucern; ils 8 e 9 de schaner 1620 damonda el puspei agid dalla dieta catolica encunter ils derschaders a Tavau. Silsuenter arriva el cun Pompejus Planta a Ragaz tier Molina, ed els laian ussa capir, ch'en cuort seigi in'armada preparada, ed a Cuera vegni lu ina nova dertgira a dar justia. Ils 31 de mars compara Luci de Mont culs auters (ils Plantas, Gioieri, Daniel Planta e Fabius Prevost) danovamein avon la dieta catolica, ed els selaian attestar, ch'els hagien mai clamau ina pussonza en agid encunter la patria⁴³⁾. Quei document duei survir encunter las accusaziuns della dertgira a Tavau. Sinquei va Molina puspei a Solothurn ils 17 d'avrel e resda leu avon il cussegl sur las miserablas relaziuns della Rezia e declara, ch'ils bandischai veglien, sch'els survegrien daners, alzar las bandieras e far ina fin alla tirania a Tavau. Il cussegl de Solothurn ei per sia part prompts de gidar ed animescha Miron de dar susteniment als bandischai. Quels

⁴³⁾ Eidg. Abschiede V, 2, pag. 108, 110, 121.

preparan vinavon il combat. Luci de Mont, Gioieri, G. Schorsch ein il matg a Roveredo (dumont las elecziuns) e practicheschan aviartamein, per survegnir igl agid de Calanca e Roveredo encunter il cumin de Mesauc e ses menaders Carli a Marca e capitani Tognola.

A Tavau van las tunas, che l'uiara seprepari a Lucern, e las Ligias animeschan ils cumins de preparar tut per la defensiun della tiara. Pli ferm tementa lu ina brev de Pompejus Planta ils venezians. Ils 25 de zercladur 1621 scriva el cun Gion Leon e Fabius Prevost da Ragaz anora a Molina, Gioieri e G. Schorsch, ch' ein el Tessin e preparan l'invasiun en Mesauc, ina brev ed animescha, de buca s'entardar ed entscheiver l'uiara sil di predestinau. Quella brev vegn a Mesauc en mauns d'in a Marca e va da leu a Tavau. La dertgira ei gia avisada dals officials en Valtlina, ed ella avertescha danovamein ils cumins de preparar tut e sepertgitar dals bandischi. Era Bern e Turitg vegnan supplicai ded esser prompts da tut temps, ed ils 2 de fenadur va la dertgira a casa.

A Paris havevan ins approbau ils plans de Madrid, ed il guvernatur Feria e surtut gl' ambassadur Casati duevan instradar l'uiara encunter las Ligias. Il grond promotur de quei act era a Milaun il canonic Giulio della Torre ⁴⁴⁾. Co ins vuleva menar quella attacca sillas Ligias, aveva il nunci exprimiu gia onns pli baul, ed ils bandischi eran secussegliai da quellas varts a Milaun cun Casati; ils subdits en Valtlina sut Robustelli, il nevs de R. de Planta, duevan prender las armas encunter ils Grischuns e lur officials e Feria da Milaun anora sustener e proteger els cun ina truppa. Casati e Gueffier duevan preparar ina truppa a Milaun ed el Tessin, penetrar sut la menonza de Gioieri e Molina en Mesauc e sul cuolm Bernardin e s'unir cun umens de Lumnezia e della Cadi e marschar a Cuera. Gioieri e Fabius Prevost eran en quei senn activs a Milaun. Per levgiar il combat en Surselva e Mesauc aveva igl archiduca d'Austria empermess de rimnar in'armada culla stgisa, ch'ella seigi destinada pigl imperatur, en verdad per attaccar la Giadina bassa e Val Mustair. Per discussionar las davosas preparaziuns dell'

⁴⁴⁾ Archiv für Schweiz. Geschichte VI, 1849, p. 248, 281.

uiara, haveva Casati tarmess siu secretari Max. Mohr, il nevs de Beeli († 1607), a Milaun tier Feria. Quel dueva furnir daners, muniziun, puorla ed armas als bandischi ed era agl archiduca Leopold. Casati (e savens era de Mont cun el) spetgava ad Altorf il mument dil combat e discussionava da leu anora cugl avat de Castelberg a Mustér e culs menaders en Lumnezia las fatschentas. Quei daventa els medems dis, che Vico tracta a Glion e selai menar davos la cazola da Florin e bein era da Schmid. Per s. Gion dueva l'uiara entscheiver da tuttas varts ⁴⁵⁾.

Ils 30 de zercladur ein Molina e Gioieri arrivai cun 800 umens, pagai da Milaun-Spagna, da Locarno a Blizuna e sur Castione encunter Roveredo. Ils cantuns catolics havevan concludiu de sustener ton sco pusseivel l'interpresa e dau ordras al commissari a Blizuna de schar passar la truppa, sulet per evitar reproschas, mo lu scumandau tut. La truppa ha dumignau ils venezians en Mesauc, il pievel de Calanca ha susteniu Gioieri, e quel quintava de passar ils 9 de fenadur il cuolm Bernardin e s'unir da l'autra vart culs umens de Lumnezia e della Cadi. Molina e Gioieri ein s'entardai empau tras la resistenza dils venezians en Mesauc.

Duront quels evenements haveva il magistrat della Cadi clammau ils 12 de fenadur cumin, e quei di ein deputai de Molina e Gioieri compari a Mustér e rugau de dar agid. Sut l'influenza dil mistral Giacun Baliel e digl avat de Castelberg e sia aderenza politica ha il cumin concludiu ded armar 600 muschetiers ed aunc preparar 600 per in cass de basegns e menar la truppa tras la Lumnezia e s'unir culs Mesolcinès en Valrein. Il cumin ha era tarmess deputai a tuts auters cumins della Ligia grischa,

⁴⁵⁾ Litteratura: Reinhardt H. Beiträge zur Geschichte der Bündner Wirren 1618—20. Kantonsschulprogramm Luzern, 1881. Reinhardt H. Der Veltliner Mord, Geschichtsfreund XL. Reinhardt H. Die Correspondenz von Alfonso e Girolamo Casati 1620—23. Rott E. Représentation diplomatique III. ed ils cronists Anhorn, Juvalta, Salis, Sprecher; leutier la corrispondenza ord ils archivs de Veniescha, Milaun, Ruma, Paris e Madrid (Archiv federal) ed il grond diember de brochuras dil temps 1618—1639.

Cheu sco ellas autras parts ei gl'autur sforzaus cun risguards sil spazi de restringer las indicaziuns della litteratura ton sco pusseivel; quella ei per gronda part d'anflar tier Reinhardt, Rott, Haffter ed a.

per stimular els, de s'unir e smanatschar culla forza als dé priedi, sch'els duessien mover las armas. Il medem ha era il cumin della Lumnezia concludiu. La Cadi ha tarmess deputai culs Mesolcinès a Mesauc, per demussar la premura ed encuraschar lur partisans leuen. Casati ad Altorf sperava tut dalla Cadi e carteva, ch'en paucs dis seigien tut ils catolics ellas Ligias en armas ⁴⁶).

Arrivond sinquei Molina e Gioieri ils 14 de fenadur sil cuolm Bernardin, entaupan els leu las truppas dils venezians, ils de Schons, Tusaun, Flem, dils IV Vitgs e Cuera, che havevan en tutta prescha priu las armas, per vegnir en agid a lur partisans el cumin de Mesauc ed havevan elegiu Guler sco menader. El combat sillas rivas dil Rein posteriur han ils umens de Gioieri e Molina stuiu ceder e returnar sur cuolm. Pli bass a s. Vittore e Soazza han els aunc inagada empruau de far resistenza, mo dalla Bergaglia neu sur cuolm (Forcola) ei capitani Ulysses de Salis vegnius ad els ellas costas, ed els han stuiu untgir ord la val ⁴⁷). Il pievel dils treis cumins de Mesauc (Calanca, Roveredo, Mesauc) ha rugau per perdun ed ei sesuttamess allas Ligias, ed ina guardia de 300 umens ei restada ella val.

Duront che Guler e ses capitans Salis, Ruinelli, Sprecher ed a. tenevan leu cussegl d'uiara ils 19 de fenadur, vegn la nova, ch'ils subdits en Valtina seigien serevoltai ed hagien massacrau tut ils protestants en lur vallada, e cuort suenter ston ils victurs udir, che Rudolf de Planta seigi penetraus cun truppa en Val Mustair. Spert ha Guler tarmess Ruinelli e Sprecher cun lur umens sur cuolm a Clavenna, ed el ei ius a casa, per preparar l'uiara culs subdits.

Molina e Gioieri eran seretratgs el Tessin, e Molina ei marschaus tier Casati ed ha rugau danovamein per agid. Gia all'entschatta dil combat en Valrein haveva Guler tarmess dus umens, in a Glaruna e l'auter a Turitg, per dumandar succuors dils Confederai. Glaruna e Turitg havevan cuort suenter udiu, ch'ils bandischai seigien batti, ed els han buca mess en movi-

⁴⁶) Reinhardt H., Correspondenz des G. u. A. Casati, p. 13.

⁴⁷) Salis, Memorie, p. 68.

ment lur truppa. Era ils cantuns catolics han clamau la dieta a Lucern sils 21 de fenadur. Quella ha constatau la terrada en Mesauc, ponderau en tgei prighel ils concartents seigien e concludiu de metter 300 umens a Blizuna, per cass che la truppa grischuna en Mesauc duessi s'avanzar. Ultra de quei eis ella selamentada a Turitg sur las preparaziuns, ch'ins fetschi leu per ir en agid als venezians ellas treis Ligias; als catolics en Glaruna ed als Valisans ha la dieta catolica cussegliau de star a casa. Als concartents ellas Ligias vulevan ils cantuns catolics tuttina marschar en agid, mo fagevan negina prescha.

La Cadi e la Lumnezia havevan aunc buca astgau mover lur truppa. Mistral Berther era staus aspectatur dil combat en Valrein ed haveva viu leu la fugia dils Mesolcinès. En Surselva haveva la partida veneziana grondas forzas, e perfin ella Cadi e Lumnezia dava ei opposiziun encunter ils plans digl avat de Castelberg e Luci de Mont. Casati animescha adina puspei ded instradar l'uiara. Ils 20 de fenadur ⁴⁸⁾ sa gl'avat relatar a Bün-tiner, al confidau de Casati, che la revolta entscheivi, ed el ei loschs, ch'ils umens della Cadi han dumandau lur avat sco menader ell' uiara. A Sviz e Lucern vulan ins saver nuot de quelas bravuras, ed ins giavischa, che Uri ni Sviz deigien tarmetter in menader en Surselva. Casati lai buca muncar sia stenta en tuts fatgs; ils 21 de fenadur empermetta el silla dieta a Lucern puspei daners e muniziun als Sursilvans, sch'els prendien las armas. El carteva, che ses plans selaschien realisar, sch' ils cantuns catolics stettien a casa, per impedir ils protestants de marschar en agid a Cuera. Ils Sursilvans duevan pia marschar a Cuera e far ina fin alla partida veneziana e forsa als protestants ellas Ligias.

En quei mument vegn ad Uri e Lucern la nova, che la Valtlina lagi victorisau; Robustelli e ses confidai hagien massacrau ils protestants (500 persunas). Gion de Sax, il cauderschader a Trun, survegn ils 24 las novas ord Mesauc, che la Valtlina seigi en revolta, ed el dat part a siu vegl partisan ed enconu-

⁴⁸⁾ Ils 19 de fenadur han Robustelli, Attio Besta ed auters conspirai cun ina roscha de sbirrs ed assassins surpriu ils protestants en Valtlina e mazzau senza remischun umens, femnas ed affons; mo in pign diember ei mitschhaus sul pass Muretto, denter quels Genatsch e Caspar Alexis.

schent Emanuel Bessler ad Uri, ed in di pli tard rapporta il guvernatur Feria la victoria a Casati. Ina dieta catolica à Gersau ha spert concludiu, de buca dar il pass als cantuns de Bern e Turitg tras lur territori, ed era il nunci ha silsuenter animau ils cantuns catolics de far tut, per impedir l'intervenziun de Bern e Turitg ellas Ligias.

Ussa havessan ils umens della Cadi e della Lumnezia saviu dar en agid a lur concartents, e Büntiner, che fuva en num de Casati a Mustér, ha leu empruau de stimular il pievel e magistrat per l'uiara. Mo tier quels fuva igl ardiment meins gronds, che tier gl'avat Bistgaun e tier de Mont. Ils 26 de fenadur, immediat suenter che las novas della stermentusa massacra en Valtlina eran arrivadas, aveva il magistrat sut mistral Berther tenu cussegl a Mustér, e Büntiner aveva repetiu las emper-mischuns de Casati, de dar daners, provisiuns e munizium e declarau, co ils cantuns catolics veglien secuntener, per impedir ils protestants de vegnir sur Cuera en agid a lur concartents. Il magistrat ei secussegliaus sur la moda e maniera de menar la revolta ed ha ponderau, qual di ins vegli alzar las bandieras e marschar encunter Cuera. Ferton ch'ins seseva e secussegliaiva vegn ina brev, che relata, che la Valtlina hagi stuiu sesuttametter. Büntiner pretendia, che quella nuviolla derivi dals protestants per decuraschar ils catolics. Duront ch'il magistrat sesa cun Büntiner a gentar, vegn in' altra brev, che resda la victoria, e silsuenter arriva il prevost de Roveredo e raquinta, che la truppa de Guler hagi maltractau ils Mesolcinès, e mistral Berther, che seigi staus presents en Valrein, sappi sez affirmar quei. El suppona, che la Cadi hagi de spetgar la medema sort.

Sinquei ha il magistrat concludiu: ils cumins vegnan avisai ed animai de buca marschar culs protestants en Valtlina encunter Robustelli ed ils subdits, ed immediat deigien ils cumins tarmetter deputai a Trun per secussegljar, co secuntener. Encunter Glaruna deigi vegnir tschentau guardia ed ils de Glaruna vegnir avisai de buca vuler passar sil territori della Ligia grischa. Duessien Bern e Turitg vegnir en agid als adversaris, sche veglien ils catolics clamar ils cantuns catolics en agid⁴⁹⁾.

⁴⁹⁾ Reinhardt, Veltlinermord p. 32.

A Mustér han ins immediat repartiu muschettas als purs e lu schumbrau tras ils vitgs. Igl avat de Castelberg ha pretendiu, che Casati tarmetti immediat ils daners, per dar quels als capitans. Era Luci de Mont haveva l'entschatta priu part alla sessiun dil magistrat ed era lu marschaus en Lumnezia, per animar tier l'uiara. Gl'avat e Luci de Mont eran tras lur tractativas cun Casati e cun Milaun ligiai culs subdits e Robustelli. Els vulevan schar marschar ils protestants en Valtlina, per entscheiver il combat e lu alzar las bandieras e dar ad els el dies.

Mo en Surselva paran ils menaders dell'interpresa d'haver piars da di en di la curascha e la confiidanza. Robustelli e ses gidonters havevan era renviu ils officials catolics ord la tiara. Barclamiu de Turre, in amitg e confidau digl avat, haveva sco podestat a Traona cartiu de saver continuar siu domini; mo era el haveva suenter entgins dis stuiu bandunar la tiara ⁵⁰⁾. La damonda occupava ussa ils alliai d'in Robustelli en Surselva: Munta la revolta la fin de nies possess e de nos dretgs en tiara subdita? Tgei reproschas beinfundadas vegn la cunterpart a saver far? Quels pertratgs e novs quitaus han bein impediuna pli gronda activitat. Ils deputai, radunai ils 28 de fenadur a Trun, havevan ina greva posiziun. Els stuevan approbar las truschas de Luci de Mont e digl avat e lur adherents e marschar el combat, ni salvar ils dretgs ed interess en Valtlina e sesparter dals alliai. Per saver segiustificar avon ils auters Grischuns, han ils menaders sursilvans animau Robustelli ed ils subdits, de motivar lur secuntener e lur revolta, ed era dal canonic Giulio della Torre han els tras Casati dumandau quei sclariment ⁵¹⁾. Els vulevan bein saver, sch'ils subdits battien per la libertad **religiusa** ni per la **politica**, e mo egl'emprem senn vulevan els esser gideivels.

Las relaziuns han sforzau ils deputai a Trun, de bandunar las directives politicas digl avat e de Luci de Mont. Ils caus radunai a Cuera (Florin sco cauderschader) han il medem di dumandau ils cumins, quals alliai ins vegli clamar en agid, tuts Confederai ni mo Bern, Turitg e Glaruna ed il retg de Frontscha?

⁵⁰⁾ Quadrio II, 164.

⁵¹⁾ Reinhardt. Veltlinermord, pag. 34.

La risposta della Lumnezia e della Cadi mauncan. Ils auters cumins eran gia il medem di sin via encunter ils subdits. Ils umens de Portenza e Tavau ein ils 29 de fenadur penetrai sut Gion Batt. de Salis sul pass Muretto en val Malenco e priu ils 2 ded uost Sondrio. La secunda armada, che Guler dueva menar, ei s'avanzada da Clavenna a Morbegno e vuleva s'unir cun Salis a Sondrio. Avon ch'entscheiver quei combat, han ils capitans a Clavenna animau la Cadi e la Lumnezia de marschar en agid. La sera dils 28 de fenadur, duront la sessiun a Trun, haveva il magistrat della Cadi quellas pretensiuns. Ils 31 ein 246 umens della Cadi — pia mo ina pintga part — marschai sut mistral Giachen Baliel encunter Clavenna („bis gegen Cleffen untertänig zu machen“)⁵²⁾, mo quei culla remarca: Duessi la revolta esser succedida per motivs de religiun, sche veglien els assister e sustener ils subdits. Als cantuns catolics ha il magistrat schau rapportar tras Megnet, che fuva a Mustér, ch'ils catolics en Surselva sperien en cass de basegns sin lur concartents. — Ils subdits en Valtlina havevan denton tarmess Dr. Paribelli tiel nunci a Ligiaun ed a Lucern tiella dieta catolica, per motivar la revolta e rugar per bien susteniment. El dueva sin quella via era impedir ils catolics ella Ligia grischa, de prender part all' uiaara⁵³⁾. Paribelli ei perquei dal nunci naven ius tier Gioieri e Molina e lu ad Altorf tier Casati. El haveva brevs de Robustelli pigl avat de Castelberg ed auters Grischuns, ed en quellas schavi Robustelli capir, ch'ils subdits veglien suttametter als Grischuns suenter haver castigiau ils „heretichers“⁵⁴⁾.

Marschond las roschas della Cadi sut Giachen Baliel tras la Lumnezia, han Luci e Balzer de Mont suondau lur exempel, ed era ina part dils umens de Laax ein vegni per quella via, per ir a Clavenna. Sin via en Valrein vegn Molina da Mesauc neu encunter en Val s. Pieder ed insista, che Baliel ed ils auters menaders deigien buca marschar pli lunsch. Molina e Gioieri havevan da Milaun survegniu danovamein daners ed umens e sepreparavan puspei pil combat. Era Gioieri ha il di suondont,

⁵²⁾ Berther P. Basilius. Ils Bannerherrs della Cadi, p. 10.

⁵³⁾ Reinhardt H. Der Veltlinermord, p. 31.

⁵⁴⁾ Sprecher I, 273.

igl'emprem d'uoost, scret als umens de Lumnezia, ch'ils Grischuns en Valtlina seigien a Delebio vegni batti e 600 ded els massacrai dalla cavalleria dils subdits. Gioieri ha era cussegliau de buca ir en quei prighel, tonpli ch'ils subdits seigien intenzionai de viver e murir culs concartents en Surselva ed en Mesauc. Sco ei para ha Paribelli, il deputau de Robustelli, giu lev de far cun Molina e Gioieri. La truppa della Cadi, Lumnezia e Laax ei silsuent setratga tochen a Glion ed ha campau leu. Ils capitani dils auters cumins della Ligia grischa, che stavan cun lur umens a Clavenna, havevan denton insistiu sigl'agid della Cadi e Lumnezia, e Gregori Gugelberg e mistral Antoni Schmid dil Schanfigg eran stai tochen a Mustér ed havevan animau de dar la truppa. Mo igl'avat ed il magistrat han schau ils auters cumins a miez liuc e continuau tractativas culs cantuns catolics, cun Casati ed ils assassins en Valtlina. Ils caus (Florin, Beeli e Gion Pieder Guler) eran ils 3 d'uoost era viagai tier la truppa a Traona ed han priu leu cussegl' culs capitani grischuns; sin quei han els tarmess il prefect Gregori Meyer de Cuera a du-mandar 6000 umens agid da Glaruna, Turitg, Bern ed il Valeis. Veniescha han els supplicau per in imprest de 50,000 renchs, ed a Feria han els lamentau, ch'ils insurgents sut Robustelli sur-vegnien agid da Milaun. Feria ha snegau quei. Ils 5 d'uoost han ils caus tarmess Paul de Florin en Lumnezia ed ella Cadi cul camond, quels cumins deigien immediat tarmetter lur truppa. Era quei ha effectuau nuot encunter las conspiraziuns digl'avat e de Luci de Mont. —

La truppa della Ligia grischa era cun excepziun dils cumins spagnols serinnada a Clavenna. Ils 25 de fenadur stavan leu 300 umens de Schons e Valrein, e cun els s'uneschau ils umens della Foppa sut Christoph Montalta e Caspar Schmid de Grüneck, quels de Tusaun e de Montogna sut Caspar de Schauenstein, Fürstenau ed Ortenstein sut Giachen Ruinelli e Duitg de Castelmur, Razen, Trin e Flem sut Stiafen Muggli de Domat e Giachen Calonder de Trin, ils de Sursès sut Luci Scarpatetti e Caspar Frisch, lu era Cuera ed auters cumins. Guler dueva menar la truppa. Ils 30 de fenadur ein quels umens della Ligia grischa marschai sur cuolm encunter la pun de Mantello e sur Traona encunter la pun de Ganda, che meina vi a Morbegno. Cheu

rumpa la cavalleria ellas retschas dils umens de Razen e Trin e Flem. Ils capitans Stiafen Muggli, Gion Mathys e Giachen Calonder crodan en quei combat digl εμπrem d'uoost. Ils umens de Fürstenau stattan guardia sper la pun e la truppa va anavos a Traona, nua ils capitans ed ils treis caus tegnan cussegl. — Denton ei ina secunda truppa arrivada ord Giadina tras val Malenca a Sondrio, e la truppa a Traona va a s'unir a Sondrio. Sper la pun de Ganda stattan 180 umens de Tusaun, Montogna, Laax, Uors, Stussavia sut Caspar de Schauenstein ed umens dils IV Vitgs sut capitans Meng. Ils subdits attaccan quella guardia ils 8 ded uost, e 14 umens ord la Ligia sura crodan, il rest seretrai a Riva di Mezzola, ed ils 15 d'uoost va era la truppa a Sondrio a casa⁵⁵).

El combat sper la pun de Ganda havevan ils subdits pigliau quater umens della Ligia grischa e denter quels era catolics. Robustelli, che era a Morbegno, ha tarmess in dils quater perschuniers cun ina brev tiels capitans catolics dils Grischuns ed animau els de buca batter encunter ils subdits e concartents ed era buca dar agid als protestants, che hagian mo l'intenziun de supprimer la cardientscha⁵⁶). Essend la Cadi, Lumnezia e Messauc nuota vegni en agid, ein suenter la disfatga sper la pun de Ganda ils auters catolics pli e pli setratgs a casa⁵⁷). — Ils protestants della Ligia grischa temeivan, ch'ils cumins catolics savessien attaccar els, e perquei ein era els î a casa. Tals pertratgs muncavan daveras buc en Surselva e corrispondevan als giavischs dils alliai, era dil nunci⁵⁸).

La truppa della Cadi e Lumnezia ed era ils de Sursaissa campavan aunc a Glion cun lur menaders, Luci de Mont, siu frar Balzer, Giachen Baliel. Denton regeva denter quellas roschas, sco ei para, era buca mo la pia concordia. Il pertratg de tener il serrament, de dar agid als compatriots e star fideivels als

⁵⁵) Sprecher I, 166 e s. Salis-Marschlins, Memorie p. 76.

⁵⁶) Sprecher I, 176, Anhorn 102, 103; tenor Anhorn era ina tala brev stada tarmessa a Mustér. Sprecher di, la brev hagi capitans Caspar de Cabalzar de Laax aviert e mussau als auters capitans, Robustelli menzionavi sias relaziuns culs Grischuns catolics.

⁵⁷) Anhorn, p. 106, 107.

⁵⁸) Anhorn 119, 120 e 134. Archiv federal, Bern. Brev dil nunci Ligiaun ils 24 d'avrel 1621.

artechels dellas Ligias dominava aunc tier biars umens, che disapprobavan la politica digl avat e de Luci de Mont. Perquei tarmetta la truppa ils emprems dis ded uost Gion Soliva de Mustér, Rudolf de Marmels de Morissen e Gion Brunold de Sur-saissa encunter Clavenna; en Val s. Giachen han els dau part als capitanis grischuns della brev de Gioieri ed dil cussegl de Molina e declarau, ch'els fussien stai prompts de vegnir en agid encunter ils subdits, las truschas dils bandischi ed auters hagian entochen ussa impediù de far quei⁵⁹).

Las tendenzas de Luci de Mont e digl avat de Castelberg han en quels dis survegniu niev renforz. Rudolf Planta stava en Val Mustair, e Fera rugava igl archiduca Leopold de dar agid a Planta, schent ch'els catolics seigien en prighel, Bern e Turitg vegni cun truppa. Veniescha vegli stimular ils prencis ell' Italia per in' uiara encunter la Spagna, resdava Casati. Ils umens de Calanca marschavan cun Molina tras Mesauc e vulevan sforzar ils Mesolcinès de vegnir cun els tras la Lumnezia a Glion tier las bandieras spagnolas. Cheu a Glion han ils umens dellas bandieras ussa tratg ils 7 canuns e muniziun ord la tuor e sforzau ils protestants della Foppa e contuorn de s'unir cun els e cun quella caschun spogliau e maltractau empau la populaziun⁶⁰). Ils cumins de Schons e Tusaun ein seviults tier las X dertgiras ed han rugau quellas, ded esser attentas, per impedir ina secunda massacra. Quei pertratg existeva era a Glion, mo haveva ferm adversaris denter las bandieras sezzas.

Puspei han las duas autras Ligias animau las bandieras a Glion de vegnir en agid per la reconquista della Valtlina e s'unir cun la truppa de Bern e Turitg, che era semessa sin via encunter Cuera⁶¹). Ils umens a Glion e surtut lur menaders vulevan aunc adina impedir in combat encunter ils subdits, ed els han declarau, ch'els hagian l'empermischun dils subdits e dils potentats, che tuttas sperditas vegnien restituidas senza sponder saun⁶²).

⁵⁹) S p r e c h e r I, 180.

⁶⁰) Archiv cantonal, Ausschreiben der III Bünde p. 103. Brev dil nunci Sarego dils 17 d'uost 1620. R e i n h a r d t, Corresp. Alfons Casati a Leopold, Lucern, ils 5 d'uost 1620. A n h o r n, 120, 133. S p r e c h e r I, 190.

⁶¹) Archiv cantonal, Cuera. Ausschreiben der III Bünde p. 103. Archiv federal, Bern. Brev dil nunci Sarego dils 17 d'uost 1620.

⁶²) S p r e c h e r I, 190.

Daveras speravan ils umens a Glion sin quella restituziun. Dr. Paribelli era ils 13 d'uost arrivaus a Lucern avon la dieta catolica cun representants de Mustér e Sursaissa ed haveva era cheu schau ver brevs de Robustelli, ord las qualas ils Sursilvans astgavan concluder, ch'ils subdits veglien reconuscher ils dretgs dellas Ligias⁶³). Arrivond lu ils 19 d'uost la truppa de Bern e Turitg el Grischun, han ils menaders a Glion animau ils Confederai, de buca continuar il viadi en Valtlina, mo tarmetter en lur deputai. — Las bandieras a Glion havevan pia mo buns plaids da Robustelli e Casati. Aunc pli gronda fidonza havevan ellas sin Gueffier, sigl ambassadur de Frontscha, che haveva susteniu ils rebels en Valtlina, fugau a Milaun e dau tuttas speonzas agl avat ed a Luci de Mont. Gueffier haveva perfin animau igl avat, ded esser gideivels a separar ils catolics dals protestants ellas Ligias ed ils V cantuns da Turitg⁶⁴). Stimulai da lur menaders pretendevan ils umens a Glion, che Gueffier tuorni puspei ellas Ligias e prendi quartier en claustra a Mustér. Ils caus della Ligia grischa e della casa de Diu han susteniu quei giavisch, las X dertgiras spetgavan nuot bien da Gueffier. Las roschas a Glion han tarmess il canonic Giachen Toscan de Mesauc, Gioieri e Luci de Mont a Solothurn tier Gueffier, per envidar en el, de returnar ellas Ligias e tractar la damonda della Valtlina. Els havevan ina brev sigilada dil cauderschader de Florin senza consentiment dils protestants.

Gueffier era staus paucs dis avon a Blizuna ed ad Ursera, haveva clamau igl avat de Castelberg a Tschamut ed animau el, ded impedir ils Sursilvans catolics de marschar en Valtlina culs Bernès e Turitgès, e leu ha Gueffier (sco Molina resda p. 224) empermess de far remetter la Valtlina en dus meins. Quei ei stau entuorn miez uost. Aschilunsch fuva la perschasiun dellas bandieras a Glion capeivla; ellas supposevan, che Gueffier seigi in um ded influenza; quei era ina errur. — La Frontscha haveva en quei temps ella convenziun ded Ulm schau il Palatinat e la Boemia en ils mauns dils Habsburgs; sur la mas-sacra en Valtlina era Gueffier selegraus sco il retg e la cuort a

⁶³) Reinhardt, Veltlinermord, p. 31. Sprecher I, 273.

⁶⁴) Rott, III, 716. Mohr, Dokumenten-Sammlung Nr. 1725, Sprecher I, 188.

Paris. Ussa dava ins la speronza, che la Valtlina vegni restituida e vuleva denton far sehumiliar las Ligias visavi Gueffier. Naturalmein dumandavan ils interess della Frontscha, che la Valtlina resti allas Ligias, mo Gueffier animava aunc adina las bandieras tier renitenza⁶⁵). A Glion temeivan las bandieras ussa, ch'ils Confederai protestants e las outras duas Ligias savessien sforzar els de marschar en Valtlina, gie de Mont e gl'avat schavan crer ils cantuns catolics, ch'ils protestants hagien gia occupau siat baselgias catolicas. Feria, che vuleva buca piarder ses amitgs ella Surselva, ha empermess de mantener tschun compagnias en agid als catolics en Surselva, ed ils cantuns catolics han tschentau quels 1500 umens sut Beroldingen l'entschatta de settember 1620. Ils 10 de settember ei quella truppa arrivada a Mustér. Il pievel evangelic en Surselva era en gronda tema. Ils menaders sco Stiafen Gabriel e siu feagl ein fugi ord la tiara ni eran gia egl exil, dapi che la truppa stava a Glion en armas e smanatschava culla mort a tuts protestants. Avon la casa de Gabriel a Glion paradava ina fuortga, ch'indicava la sort, che las bandieras havessen preparau al predicant⁶⁶).

Las truppas de Bern e Turitg ed ils Grischuns sut colonel Guler eran penetradas en la tiara subdita a Bormio, havevan battiu leu ils subdits, ils Bernès era maltractau ils ecclesiasts e spogliau baselgias, e s'entardai, spetgond sin provisiuns e munizium da Veniescha. Entgins dis pli tard, ils 10 de settember, ha quell' armada subiu ina terrada a Tirano ed ei returnada sur cuolm, ils Bernès ordavon, ils Grischuns buca meins spèrt davos neu. Els han retschiert las novas, ch'ils cantuns catolics seigien sin via; colonel Steiner ei restaus cun siu regiment sin quen de Veniescha els IV Vitgs e Maienfeld, per defender las X dertgiras encunter l'Austria, ils V cantuns ed ils Sursilvans.

Avon che las novas della sventira a Tirano arrivien a Cuera, eran ils deputai della dieta sin via, per secussegljar, co remetter l'unitad denter ils Grischuns sez, lu co reacquistar la Valtlina e proteger las X dertgiras e l'Engiadina dall' Austria. Luci de Mont e Molina ein compari a Cuera sco deputai en gronda garmischia, Molina accompignaus da divers survients e sbirrs. La

⁶⁵) Gueffier agl'avat, la fin d'nost 1620 (Aff. Etr. Suisse LXXVII, p. 119).

⁶⁶) Salis-Marschlins U. Memorie p. 86. Sprecher I, 193.

dieta vuleva dar agid als combattents en Valtina ed occupar empau meglier Clavenna cun truppa. Luci de Mont, Molina e lur partisans han refusau quels projects, ed era la defensiun dellas X dertgiras e Giadina era tuttavìa buca lur intenziun, pertgei ussa gia schavan els encorscher la fin e mira, de sur-schar la Giadina e Val Mustair sco preda all' Austria, cheutras lu saver formar ina pluralità catolica ellas Ligias e supprimer la part protestanta. — Vegnend en quei mument las novas della terrada de Tirano, ei la curascha dellas bandieras sursilvanas carschida; ellas ein setratgas cun dus canuns da Glion encunter Tusaun, cul pertratg de s'approximar de Clavenna e dils subdits e Feria. — Tusaun ha l'entschatta voliu far resistenza ed interromper la via da Razen a Cazas; Caspar de Schauenstein ha discussegliau quei, e Tusaun ha stuiu dar quartier⁶⁷). Era il cumin de Schons vuleva buca sesuttametter, e las bandieras sepreparavan d'attaccar quei cumin; mo ils de Schons, nua che Gion Capol ad Andeer cumandava las fiastas, ein seviults per agid tier las autras duas Ligias, e quei ha stermentau ils Sursilvans, schegie che las bandieras eran fermas. La Lumnezia haveva p. e. dau 1000 umens, era ils cumins protestants havevan per forza stuiu marschar, ed umens sco Gisi Sonvico sustenevan aviartamein ils Sursilvans. Quels stavan naturalmein en conecziun cullas bandieras de Beroldingen a Rehanau e Domat e cun Casati a Milaun. Ellas han el decuors dellas jamnas suondontas concepiu 16 artechels, che contenevan lur pretensiuns: Nus vulein la libertad ad omisduas confessiuns ed al clerus jester il dretg de fundar scolas e claustras; il clerus (ils predicants!) duei far negina politica, las alianzas culla Frontscha e l'Austria deigien vegnir mantenidas, cun Veniescha scumandadas per tut temps, las sentenzias de Tusaun, Tavau e Zezras vegnir annulladas, quellas de Cuera (1619) confirmadas, als bandischai dau dretg e restituiu il donn, Gueffier vegnir clomaus ella tiara per secussegljar cun el e culs Confederai, co reacquistar la Valtina. Il nunci, Gueffier e Casati havevan dictau quels artechels.

Il giavisch de puspei haver Gueffier ellas Ligias han las autras duas Ligias approbau per part cun malaveglia, e Gueffier

⁶⁷) Sprecher I, 209.

ei entuorn miez november arrivaus a Cuera⁶⁸). Las bandieras sursilvanas, che stavan ussa per part a Domat sut il comando de Gion Tschamun de Florin, havevan en lur miez gl'uestg e Rudolf Planta. De Mont e sia partida havevan ussa bi far; ils menaders venezians sco Genatsch, Guler ed auters eran fugi a Turitg, auters sehumiliavan e s'approximavan de Milaun e l'Austria, e Feria reflectava, schebein ins vegli far della Valtlina in cantun sut protecziun della Spagna e Frontscha. La Frontscha vuleva ussa absolutamein restituir ella allas Ligias. Las bandieras spagnolas han dumandau d'astgar entrar el marcau de Cuera en arma ed ir encunter a salidar Gueffier, e quei ha il marcau lubiu. Ils Mesolcinès han fatg parada sut Molina.

Strusch ei Gueffier staus el marcau, sche ein Luci de Mont, Molina e Gioieri, che eran vegni da Domat a Cuera, per tractar cun Gueffier, penetrai ella casa dil prefect Gregori Meyer, han ligiau quel vid peis e mauns e menau el a Domat e silsunter a Glion en perschun, perquei ch'el era il quinau de Guler ed era selubius de criticar la politica de Gueffier ellas Ligias. Supplicond ils deputai dellas autras Ligias Gueffier de dumandar la libertad al prefect, ha Gueffier mo ris. Meyer ei lu ils 14 de december mitschaus ord Glion cun agid de Guler ed auters.

Gueffier havess ussa bugen tractau las damondas a Cuera; mo ils Sursilvans vulevan giavinar el a Domat e lu a Glion. A Cuera savevan els buca impedir l'influenza dellas autras duas Ligias, surtut dellas X dertgiras. E gl' uestg en lur miez sperava de tras ils Sursilvans vegnir tier sia veglia pussonza. Ils Sursilvans patertgavan bein de prender Cuera cun la forza e menar gl'uestg en siu casti e tschentar Rudolf de Planta sco guvernatur dil marcau⁶⁹). Gueffier, che haveva pli bauld conspirau encunter las Ligias, haveva ussa ordras dil retg de procurar, che la Giadina, Val Mustair e las X dertgiras restien unidas cullas Ligias e che la Valtlina vegni restituida; pertgei senza la Valtlina havessan las Ligias piars tutta impurtonza per la Frontscha, essend la via da Como, Tirano, Bormio el Tirol lu en disposiziun dellas armadas de Milaun e della Spagna. Ultra

⁶⁸) Archiv federal, Bern. Gueffier, Recit véritable du soulèvement en Valteline 1620.

⁶⁹) Mémoire, ils 30 d'october 1620 (Archiv federal, Bern).

de quei vuleva la Frontscha renovar l'allianza cun ellas, per impedir ina tala cun Spagna-Milaun. Adumbatten ha Gueffier empruau aunc inagada de giavinar ils Sursilvans tier las tractativas a Cuera; els han insistiu, che tuttas damondas vegnien sligiadas a Glion, nua che las bandieras, pagadas e mantenidas da Milaun, savevan stermentar ils adversaris e sforzar quels ded acceptar lur pretensiuns. Cheu havevan els era il capitani Carlo a Marca sco perschunier e speravan ded udir dad el tut ils plans dils adversaris. Gueffier ha ademliu ils giavischs dils Sursilvans ed ei cavalcaus a Glion cun tut sia suite e cun 13 deputai svizzers, che vegnevan per intermediar la pasch. Era ils deputai per la dieta extraordinaria ein arrivai a Glion entuorn ils 10 de november 1620. Arrivond Gueffier leu, ha el per gronda sorpresa stuiu udir, ch'ils Sursilvans hagien tarmess Gioieri a Milaun, per tractar sur in armistezi cun Milaun e dumandar la restituziun della Valtlina. Nuotatonmeins ha Gueffier empruau de vegnir tier siu intent. Ella dieta astgavan ils deputai de Val Mustair e Giadina bassa buca seser, ils Sursilvans vulevan buca tolerar els; pertgei els duevan daventar subdits dell' Austria, sco ils conspirai havevan planisau. Gueffier batteva per l'uniun, e per cuntentar ils menaders sursilvans ed igl uestg, vuleva el remetter gl'uestg en tuts dretgs e possess; ils deputai ord la Ligia della casa de Diu opponevan cun tutta forza a sias pretensiuns.

Duront las tractativas arrivon Beroldingen ded Uri e Gioachim Büntener, il secretari de Casati. Els vulan impedir las Ligias, de serrar allianza mo culla Frontscha e buca cun Milaun, e per saver catolisar las Ligias, vul era Beroldingen sparter las X dertgiras, la Portenza e Tavau dallas autras duas Ligias. Gie Gueffier pretenda, che Milaun e ses adherents hagien en quels dis vuliu separar la Ligia grischa totalmein e formar in cantun catolic, unius culs auters cantuns catolics e Milaun. Quei eran tendenzas, ch'el sez haveva aunc cuort avon representau.

A Gueffier eis ei tuttina reussiu de vegnir tier in pact culs menaders a Glion; quel sefundava sils giavischs della Frontscha. El scheva: Las brevs dellas treis Ligias vegnan renovadas. Mintga Grischun ha la libertad en fatgs de religiun, era ils gesuits e caputschins en lur operar, ed ellas pleivs ston ils beins restar

alla pluralitad. Il clerus sto desister de far politica. Gl'uestg survegn ses dretgs e possess. Las sentenzias de Tusaun e Tavau ein annulladas, ed ils donnegiai pon setener vid quels, che han dau la caschun tiel donn. Las sentenzias de Cuera vegnan confirmadas. Las alianzas cull' Austria (Erbeinigung) e Frontscha ed ils Confederai deigien exister ed autras restar sclausas e scumandadas (pia cun la Spagna e cun Veniescha) senza consentiment dil retg de Frontscha. Ensemen vulevan ins tractar sur la restituziun dellas tiaras subditas, ni reconquistar ellas culla forza. Finalmein dueva Gueffier sco um de confidonza intermediar en tuttaz differenzas internas. Quella missiun ei silsuerter vegnida extendida sils Confederai e sil Valeis⁷⁰).

Suenter haver concepiu quels artechels han la Ligia grischa e quella della casa de Diu sin cussegl de Gueffier citau ils deputai della Giadina bassa, Val Mustair, Portenza e Tavau e repropeschau ad els lur secuntener els temps vargai. Quels deputai han rispondu e renfatschau als catolics en Surselva e Mesauc, ch'els hagien conspirau cun la Spagna e schau las autras Ligias el combat culs subdits a miez liuc. La pasch fuva fatga. l'uiara mava vinavon.

Ils Sursilvans pretendevan ussa, sch'ins vegni puspei en possess della Valtina, sche stoppi il dretg sils uffecis vegnir repartius suenter il diember della populaziun ellas Ligias. Ils deputai dellas X dertgiras han declarau, che quei mundi encunter vegls dretgs; els dettien mai lur consentiment leutier.

Denton era Gioieri returnaus da Milaun, e cun el eran Pompejus Planta, Fabius Prevost e Gion Leo arrivai a Glion. Il guvernatur, duca de Feria a Milaun schava udir, ch'el hagi gidau als subdits, mo per defender la libertad de lur cardientscha, e sche las Ligias dettien quella e perdunien tut il passau, sche vegnien las tractativas a dar pintgas difficultads. Aschia vuleva la Spagna gudognar las Ligias ed impedir il predomini franzos e l'influenza de Gueffier ella Rezia. Ed ils menaders en Surselva eran cuntents. Els han dau part allas duas autras Ligias della risposta de Feria ed envidau en ellas de tractar ensemen cun Milaun. La Ligia grischa, ni plitost ils Planta e de Mont e gl'avat vulevan sin quella moda mitschar ord las greflas diplo-

⁷⁰) Anhorn 143 e s. Sprecher I, 217.

maticas de Gueffier e derscher siu pact⁷¹⁾). Luci de Mont, gl'avat e Florin e lur adherenza speravan de saver mantener lur relaziuns cun la Spagna, il nunci ed ils cantuns catolics e sesepparar dallas parts protestantas ellas Ligias e dals adversaris politics, che vivevan lu dalla benevolentscha de lur concarrents a Turitg e sin quen de Veniescha.

Da miez december ei Luci de Mont serendus a Lucern, per orientar ils cantuns catolics sur la fin e mira de sia politica e quella della Ligia sura: ils cantuns catolics duevan surtut schar lur truppa en Surselva, e Fera ed igl archiduca d'Austria seconvegner e sepreparar ded attaccar la Giadina, Portenza e Tavau, per impedir quellas valladas de batter encunter la Ligia grischa. Da Milaun, che haveva furniu grondas summas agl avat e Luci de Mont e surtut a Pompejus Planta e manteniu la truppa auxiliara, giavischavan de Mont e ses partisans agid era pigl avegnir, e Leopold, che haveva dus predicants sco perschuniers, dueva tener quels a ferm ed examinar els, per furnir material de propaganda als Sursilvans encunter ils protestants e venezians.

Sur la restituziun della Valtlina vulevan Luci de Mont ed ils ses tractar senza Gueffier ed ils Confederai protestants, mo cun in representant ord mintga cumin grond. Quels vulevan els prender era ord la partida veneziana, per trer tuts en survetsch della Spagna⁷²⁾). Da Lucern anora ei Luci de Mont viagias a Milaun, e denton haveva la Ligia grischa era elegiu ils auters deputai per Milaun: Giachen Baliel, Caspar Schmid de Grüneck, Caspar de Schauenstein, Gieri Schorsch e Gion Antoni Gioieri. Ils deputai protestants della Confederaziun havevan, observond la mira dils Sursilvans, bandunau las Ligias ed eran returnai a casa. Vesend co ei mava, ei Gueffier s'approximau als protestants e venezians ed ha tarmess Gion Paul a Paris, per du-mandar novas ordras.

Il minister Puysieux vuleva absolutamein buca tolerar, che la Valtlina resti en possess e dependenza de Milaun-Spagna. La victoria digl imperi german en Boemia ed en Ungaria, il success de Spinola en Germania havevan fatg grevs quitaus a Veniescha,

⁷¹⁾ Reinhardt H. Die Corr. von A. u. Girolamo Casati p. 32/33.

⁷²⁾ Reinhardt H. Corresp. p. 33.

e quella republica haveva tarmess Girolamo Priuli a Paris a dumandar susteniment. Il retg de Frontscha haveva tarmess Bassompierre a Madrid, e vegnend lu Gion Paul a Paris cun rapports detagliai, decida il retg de Frontscha de tarmetter Montholon en Svizzeria ed el Grischun, e Paschal, igl anteriur ambassadur, vegn dumandaus per siu pareri sur il secuntener de Gueffier ellas Ligias; el disapprobescha quel. Las caussas ein ton pli difficultusas, essend che Feria vul en verdad buca desister dalla Valtlina, tonpli che Parma, Urbino e Genua spetgan mo silla caschun de seliberar dalla Spagna. Gueffier ha perquei survegniu ordras, de mantener la part catolica en sia posiziun acquistada egl intern e batter per la restituziun della Valtlina. Gueffier haveva perquei intent aunc deputau Beroldingen a Milaun, mo quel ha menau el davos la cazola.

Ils 5 de schaner 1621 ein ils deputai della Ligia grischia viagai a Milaun, senza spetgar sil retuorn de Gion Paul da Paris e silla decisiun sul compromiss cullas autras Ligias. Luci de Mont, ils Plantas ed ils menaders vulevan tractar persuls e spertamein, era per tener Gueffier dalunsch ed impedir l'unium totala dellas Ligias, che havess era impediur lur predominiu. Feria ha l'entschatta tractau ils deputai cun tutta curtesia; mo Giulio della Torre, quei inimitg incarnau dils protestants ella Rezia, fuva de retuorn ord Valtlina, nua ch'el haveva gidau ad organisar ina regenza, in cussegl de 18 umens per dus onns, e Robustelli vuleva la piazza de guvernatur per veta duronta; Attio Besta funzionava sco podestà. Giulio della Torre era il confidau de Feria e vegliava surtut, che las damondas ecclesiaticas vegnien sliadas en favur digl uestgiu de Como e dils catolics. Ils 13 de schaner 1621 tarmetta igl archiduca Leopold siu confidau Max Mohr a Milaun cun la supplica, che Feria deigi buca serrar marcau; el vul pass segir en Val Mustair e sur ils confins dil Tirol. Ils Grischuns empermettan de deputar ad Innsbruck, per tractar cull' Austria. Ils 6 de fevrer 1621 vegn ei finalmein tier in contract u capitulat. El correspunda en bia graus allas tendenzas dils Plantas e de Luci de Mont e ses adherents, en autras als interess de Milaun-Spagna ed allas pretensiuns de Giulio della Torre e dil nunci. Nominalmein retuornan las tiaras subditas en possess dellas Ligias; denton restan las fortezias occupadas per

part per 5 onns, per part per 8 onns⁷³), per garantir il contract e per proteger la Ligia grischa. Sulet la baselgia catolica vegn tolerada en tiara subdita; als predicants vegn buca lubiu de viver en Valtlina; ils decrets de Trient vegnan exequi; ils protestants san vender lur beins, els astgan habitar mo dus meins ella tiara subdita. El decuors ded in meins sto il contract esser acceptaus dalla Ligia grischa. Quella sa schar separticipar la Ligia della casa de Diu al contract e domini en tiara subdita; dallas X dertgiras vegn buca plidau. Ils subdits eran stai a Milaun; els vulevan saver nuot pli dil domini dellas Ligias⁷⁴).

Il duca de Feria ha ultra de quei fatg **in' alianza culla Ligia grischa** e cun ils cumins dellas autras, che vulevan acceptar il capitulat: ils deputai empermettan liber pass alla truppa spagnola e dattan truppa pil survetsch spagnol (24 compagnias a 300 umens). Ei la Ligia grischa en prighel d'uiara, sche gida il guvernatur cun daners ni schuldada e muniziun. Las truppas a Glion restan leu, entochen che las Ligias han acceptau il capitulat, e per cass d'uiara mantegn Milaun aunc ina compagnia de 100 umens per cumin cun 500 ducatas. Mintga Ligia survegn 1500 ducatas pensiun ad onn. 12 students ord las Ligias vegnan a Milaun e Pavia manteni tras stipendis. Dasperas dueian las Ligias guder liber commerci. En in meins sto la Ligia grischa era decider sur quei contract⁷⁵). Il duca de Feria ha dau regals als deputai, e quels ein turnai en prescha a casa, per presentar il marcau als cumins. Per promover il capitulat ni ils success dils spagnols, ha Feria aunc tarmess igl ambassadur Scaramuzza Visconti a Glion. Leu ei quel vegnius retscharts cun grond entusiasmus, tonpli ch'el purtava daners per ils adherents e per las bandieras en armas. Da Glion ei Visconti ius a Razen, per da leu anora gudognar la Ligia della casa de Diu per il capitulat. Ils cumins catolics della Ligia grischa han approbau ils contracts; ils protestants a Trin e Flem han votau, circumdai dallas bandieras ord ils V cantuns ed han stuiu quescher, schegie ch'els eran irritai, ded esser sclaus dal domini en tiara subdita

⁷³) Sprecher I, 222. Archiv Tscharner a Cuera XLV, 331.

⁷⁴) Archiv federal, Bern Il nunci Sarego, brev dils 6 de mars 1621.

⁷⁵) Rott, Représent. III, 391.

muort lur confessiun. Cun „amor e per forza“ ein tuts vegni ligiai vid la Spagna. Era ils cumins catolics della Ligia della casa de Diu han dau lur consentiment, e Cuera havess votau per il capitulat, sche la truppa turitgesa sut Steiner fuss buca stada dameneivel a Maienfeld. Aschia eran las X dertgiras e la Giadina e Val Mustair en prighel de restar isoladas e curdar en mauns digl archiduca Leopold. Gueffier temeiva, che tutta influenza della Frontscha seigi piarsa; el lamenta en quels dis al nunci Sarego, ch'ils cantuns catolics hagian susteniu Luci de Mont e cheutras disturbau ses plans e siu operar per la pasch, per l'unitad ed independenza dellas Ligias⁷⁶⁾.

Il combat e la victoria veneziana 1621.

Il december 1620, duront che Luci de Mont va a Lucern, retuornan Genatsch e Blasius Alexander da Turitg en Giadina e cloman leu il pievel tier ina resistenza desperada encunter las truschas della partida spagnola. Ei setracta de lur libertad politica e religiosa; la Giadina, Val Mustair, la Portenza e Tavau dueian piarder ils dretgs en Valtina e schizun daventar subdits dell'Austria e purtar tut las consequenzas. Ord Giadina vegnan Genatsch e Blasius Alexander a Grüschi tier Rudolf ed Ulysses de Salis, e leu arrivan aunc Clau e Carli de Hohenbalken ord Val Mustair ed il banderiel Gallus Rieder da Spligia. Ils frars de Hohenbalken ein tras l'influenza de Rudolf de Planta vegni privai de casa e facultad⁷⁷⁾. A Grüschi sesentan els segirs avunda; pertgei a Malans stat aunc la truppa turitgesa. Da Grüschi anora vulan els attaccar lur adversari Pompejus de Planta, il menader spirtal e politic dils spagnols ella Ligia grischa. El ei dapi cuort temps returnaus sur Cuera a Rietberg ed ha da cheu anora fatg tut siu pusseivel, per era far acceptar la Ligia della casa de Diu il capitulat de Milaun. Ils 25 de fevrer cavalcheschan Genatsch, Blasius Alexander ed ils auters conspirai, en tut 25 umens, sper

⁷⁶⁾ Archiv federal. Il nunci al cardinal Borghese, Ligiaun ils 16 de schaner 1621. Gueffier a Puysieux, ils 14 de mars 1621.

⁷⁷⁾ Lionello al senat, Turitg ils 15 d'avrel 1621: privi delle case, sostanze e libertà et hanno ricevuto dalla parte contraria considerabilissimi danni in particolar li fratelli di Hohenbalk.

Cuera e Domat en, nua truppa catolica campescha, encunter il casti de Rietberg. Els anflan las portas della cuort aviartas, il fumeagl, che prepara ils cavals, per fugir cun Pompejus a Glion⁷⁸⁾. Ils conspirai penetreschan el casti, sfraccan las portas cullas segirs e stattan beinspert avon lur adverarsi, vestgius mo culla camischa ed armaus en prescha culla spada. Pompejus roga per commiseraziun, mo Genatsch, Kessler de Grüşch e Blasius Alexander perforan e sturneschan Pompejus, scarpan il cor e la beglia ord il tgierp ed encueran silsunter la corrispondenza ed autras scartiras. Cheu audan els tunar ils zens dell'entira valla-da, che cloman il pievel en agid. Els engolan ils treis cavals e sbrigan en lur vestgadira sanganada, sprezzond e sgomiond ils purs de messa, che serimnan, encunter Grüşch. Era a Domat cloman ils zenns per vendetga; mo la truppa dils V cantuns a Domat ha buca la curascha de dar suenter als fugitivs⁷⁹⁾. Il colonnel Steiner de Turitg ha forsa conspirau cun Genatsch encunter Planta. Steiner empresta ils daners per la continuaziun, e l'entschatta de mars (1621) comparan Genatsch, Blasius Alexander e lur gidonters en Giadina bassa cun 60 umens e mazzan senza remischun divers adherents de Rudolf Planta; quels ein: litinent Fortunat Planta ad Ardez, mistral Gion Bart, Barclamiu Gulfin, Dumeni Nuder, Gion Adam ed Andriu Pult a Remüs. Lu rimnan els il pievel per l'uiara encunter la Ligia grischa ed encunter la truppa spagnola a Tusaun e Domat⁸⁰⁾.

La partida spagnola haveva cun Pompejus buca mo piars il menader; Fabius Prevost era morts anetgamein a Cuera, Luci de Mont haveva rut ina comba e Gion Corai in bratsch; mo ils spagnols eran fermamein decidi de far tut lur pusseivel, per exequir il capitulat de Milaun. Alla Ligia della casa de Diu han els dau 15 dis temps, per acceptar il contract ed en medem

⁷⁸⁾ Archiv federal, Bern. Brev dil nunci dils 13 de mars 1621. Cun pissium resdan las brochuras de quei temps ils evenements, aschia: „Pia Fraus oder Spanisch Natur“ etc. „Warhaffte Relation 1621“, Summarischer Begriff aller Französischen Verhandlungen, Blutige Sanfftmuet der Calvinischen Predicanten 1621, quella davosa cuntegn ils detaigls sur la mort de Pompejus Planta.

⁷⁹⁾ Archiv federal, Bern. Brevs de Lionello dils 3, 7 e 15 de mars 1621. Haffter E., pag. 109 e s. Lionello scriva sur Steiner: forse ha havuto qualche intelligenza nella morte del Pianta.

⁸⁰⁾ Lionello, brev dils 3 de mars 1621, Archiv federal.

temps declarau, ch'els vegnien mai a tractar cun la Giadina e las X dertgiras, quels „subdits dell' Austria“. Lur otg bandieras ein s'avanzadas sut Gion Tschamun de Florin a Domat, per s'unir cun la truppa spagnola, che Feria mantegn e che stat a Tumein e contuorn. Florin meina en medem temps ils umens dil cumin d'Uors, Giachen Baliel quels della Cadi, Crest de Blumenthal e Vincenz de Caduff ils umens de Lumnezia, Caspar Schmid de Grüneck quels della Foppa, Padrut Willi ils de Razen, Caspar de Schauenstein ils de Tusaun, Gion Catrina ils de Schons e Valrein e Gion Antoni Schenardi ils umens de Mesauc. Ils 28 de mars viseta gl'ambassador spagnol Visconti las roschas a Domat, e sinquei meina Florin ils umens della Cadi, Lumnezia ed Uors a Tusaun, per pertgitar ils pass encunter Clavenna e Milaun. En medem temps duei truppa milanese s'approximar de Clavenna. Gioieri ei en num della Ligia grischa ius a Milaun tier Feria a surdar il capitulat ed il contract d'allianza, acceptai e sigilai dalla Ligia grischa, e cun risguard sin la sort de Pompejus Planta ha el sin fundament della nova allianza dumandau agid „contra gli Eretici e avversarii delle altre due leghe sollevati“. Feria lai cuninagada marschar 500 umens a pei e 200 a cavagl, che arrivau lu a Glion⁸¹).

Genatsch, Blasius Alexander, Carli de Hohenbalken, capitani Violand, Gallus Rieder e lur roschas ein denton sin via ord Giadina, ed il davos de mars arrivau els sur ura avon Tusaun, attaccau en famosa tactica e cun vehemenza Florin e sia truppa e catschan ils Sursilvans e la truppa dils V cantuns sut Beroldingen encunter Razen. Florin emprova de far resistenza e va sez alla testa della truppa encunter Genatsch. Havess la buis de Genatsch buca disdetg, sche fuss Florin staus morts. Florin piarda 29 de ses umens (tenor il nunci 40), principalmein umens de Mesauc. Al major Gion Antoni Rochetto ha Genatsch tagliau giu in det culla spada. Dus umens de Calanca ein vegni pigliai e silsuenter pendi. Genatsch e ses adherents han persequitau ils Sursilvans sur Razen; Scaramuzzi Visconti ei fugius. Ils Engiadines ein penetrai el casti ed han per part fatg rapina e cheutras dau caschun agl archiduca Leopold d'Austria sco possessur de

⁸¹) Archiv federal, Bern. Brevs dil nunci Sarego dils 20 e 27 de mars 1621. Haffter E., 117 e 447; Rott, III, 395.

Razen, de selamentar sur la conduita e de prender vendetga. Florin e Beroldingen ein seretratgs cun lur armada a Valendau; ils umens de Schons e Valrein e Fürstenau, Tusaun e Montogna han bandunau la truppa della Ligia sura ed ein s'uni culs venezians. Giachen Ruinelli ha culs umens de Fürstenau occupau Rietberg ed auters castials, per pertgirar la via de Clavenna.

A Rehanau tegnan ils menaders de Giadina cussegl d'uiara e concludan de schar marschar la truppa campada a Razen e Bonaduz sur Versomet, mo senza far da quella vart in'attacca decisiva, per evitar leu ellas vals e bovas grondas sperditas. La truppa arrivonta da Tavau e Portenza duei marschar a Flem e Laax e batter leu ils Sursilvans encunter Glion. Quei daventa immediat.

X Ils Sursilvans han a Laax survegniu ferm agid dils purs della Cadi e Lumnezia; tuts ensemen untgeschan spertamein a Glion, e la truppa a Valendau, che ha fatg vigurusa resistenza, sto seretrer. Las bandieras de Portenza e Tavau passentan la notg a Sagogn, ils de Giadina a Castrisch; els spetgan pil di suondont in'offensiva de Florin e Beroldingen. Quels fuien da bun'ura encunter Trun e Mustér e laian anavos ils umens de Lumnezia. Ina compagnia sin quen de Milaun stat sut Balzer de Mont e pertgira la via encunter la pun destruida a Glion, per impedir la reconstrucziun. Arrivond ils umens de Portenza leu, attaccan quels curaschusamein la guardia e Balzer de Mont. Els scarpan la bandiera de quella compagnia; lur menader Ulysses de Salis pertgira Balzer de Mont avon las fridas mortalas. La bandiera dil cumin de Lumnezia han ils victurs restituiu. Ils umens della partida veneziana anflan cheu era la bagascha digl ambassadur Visconti con 4000 scudis, sedelectesch an empau en casa de cauderschader Caspar Schmid de Grüneck, e silsuenter dattan els en uniun culs de Lumnezia e della Foppa suenter a Florin e Beroldingen tochen a Rueun, Uors e Breil. Cull'alva dil di suondont vulan els surprender Florin a Trun; el marscha aunc pli marvegl cun Beroldingen a Mustér. Cheu banduna lu era Florin Beroldingen e la truppa dils V cantuns e fui culs Mesolcinès tras Medel e sul Lucmagn, e cun el van era gl'avat de Castelberg, divers conventuals ed ils plevons della Partsura.

Beroldingen ei pia buca mo bandunaus dals Grischuns catolics; quels dattan ussa a dies ad el ensemen cugl inimitg. El emprova en Tujetsch tuttina aunc de seriscuder ed anfla temps de seretrer tras la neiv vi sur cuolm. El sto schar anavos la preda: armauls, ils canuns della Ligia sura, prî naven a Glion e bia rauba⁸²). Beroldingen fa als Sursilvans silsunter grevas reproschas; al nunci raquinta el, ch'ils catolics ord la Ligia grischa seigien gia suenter l'attacca a Tusaun per part î tier ils venezians, perfin dus ni treis menaders, che seigien stai a Milaun a tractar sur il capitulat⁸³). Il nunci sez spargna era buca cun reproschas; el lamenta, che la Surselva catolica hagi buca suondau gl'exempel dils subdits ella massacra de 1620: Ma Dio lo perdoni alli grisoni Cattolici, che in sette ovvero in otto mesi, che sono stati armati, e aiutati hanno potuto più volte opprimere a man salva gl' Avversarii loro, ne mai si sono mossi⁸⁴).

Beroldingen e gl'avat de Castelberg van senza retardar a Milaun tier Feria, per dumandar nova truppa, silmeins 3000 Svizzers, per tener guardia ad Ursera ed a Blizuna encunter Mesauc. Quei giavisch exprima Beroldingen en num dils cantuns catolics. Quels han sez negin desideri de semischedar ellas tratgas reticas pli. Era ils plevons sursilvans ein denton pelegrinai a Milaun; el gaudan leu la hospitalitad spagnola e spetgan sin la pasch ni victoria a casa. Feria dat daveras agid. Sin quen della Spagna arriva nova truppa a Blizuna, e Gioieri retegn ella, per saver marschar en Mesauc. In' attacca en Surselva ei ad interim buca de temer.

Suenter ils combats a Rueras e Tschamut han Genatsch, Blasius Alexander, Violand, Gallus Rieder, Ulysses de Salis ed ils auters menaders e lur truppa passentau la notg a Sedrun ed el contuorn. Arrivond il di suondont a Mustér, han els gudiu las bialas provisiuns claustralas, bia e bien vin, seschau gastar dalla populaziun e clamau cumin. Ils umens della Cadi han publicamein stuii empermetter de desister dal capitulat de Milaun e

⁸²) Salis, Memorie, pag. 103—107, Sprecher I, 232—235.

⁸³) ..presentito questo rivolgimento per non dir tradimento... scriva il nunci.

⁸⁴) Archiv federal, Bern. Brevs dil nunci dils 3 e 10 d'avrel 1621. Archiv für Schweizergeschichte, VI, 1849, p. 248—281.

tener las brevs dellas Ligias⁸⁵). La Cadi ha stuiu pagar immediat 3000 scudis; ella dueva prestar totalmein 15,000 renschs, la Lumnezia 15,000 r., il cumin de Rueun 5000 r. Quei ei buca daventau. A Mustér ei ina pintga truppa de catolics e protestants restada anavos, e las bandieras ein seretratgas a Glion. Da cheu anora han ils menaders tarmess Ulysses de Salis, Giachen Riu-nelli e Giachen Gioder Casut en Lumnezia sin cumin a dumandar las empermischuns sco a Mustér e 1000 scudis cuosts d'uiara. Cun empau malaveglia ei era cheu tut sesuttamess als victurs, per buca survegnir Genatsch e ses umens a dies. Suentar quater ni tschun dis ei la truppa marschada a Cuera (ils 8 d'avrel) ed ha surdau leu las bandieras de Beroldingen, acquistadas ella cam-pagna. Silsuentar ei la truppa ida sur Pastgas a casa.

Gia a Glion era Giulio Ciceri arrivaus da Milaun en num de Feria e vuleva gudognar Rudolf de Salis, il menader de Por-tenza. Quei ha nuota impediù Feria, de far tut siu pusseivel, per saver continuar l'uiara ed en medem temps schar marschar la truppa da Milaun a Blizuna. En quei senn operavan era gl'avat de Mustér e Beroldingen a Milaun, e cauderschader de Florin, Gieri Schorsch de Spligia, Gioieri ed auters havevan era tar-mess il prevost Giachen Toscan tier Feria, per dumandar agid. Ils cumins de Mesauc e Calanca speravan aunc sin quel ed havevan buca prestau igl engirament allas Ligias. La truppa vegnenta da Milaun a Blizuna ei sin instanzas de Gioieri ida sut Francesco Gambarella ils 11 d'avrel a Mesauc. Gioieri vuleva vendetga; a s. Vittore ha el schau mazzar Antoni del Togno. A Roveredo ein deputai dellas Ligias arrivai, per dumandar igl engirament de fideivladat enviars las Ligias ed han presentau brev e sigil. Gioieri ha empruau de scarpas la brev, spidau sils sigils e smanatschau cun nauscha vendetga. Sin quellas novas ei suenter Pastgas il congress pign seradunaus ed ha tarmess las bandieras de Lumnezia, dil cumin d'Uors e della Foppa a Mustér, per defender il pass; ils umens de Giadina bassa e Val Mustair ein stai a casa ed han pertgirau lur confins; la plipart

⁸⁵) En claustra a Mustér han ils menaders venezians anflau la corre-spondenza dil nunci cugl avat. Ella conteneva il giavisch d'in vígurus com-bat encunter ils protestants Lionello al senat a Veniescha, Turitg ils 19 de mars 1621. Wahrhaffte Relation etc. 1621. Archiv für Schweizer Geschichte, VI. p. 248—281.

dils auters cumins ein marschai encunter Mesauc ed han bess la truppa spagnola suenter cuorts combats a s. Giacun ed a Soazza ord la val⁸⁶⁾. Puspei era il domini ellas Ligias els mauns dils venezians, il capitulat annullaus e la partida ferm decidida, de reacquistar la Valtina culla forza e finir il combat.

Feria ha continuau l'uiara. Maneivel de Clavenna ha sia truppa construiu novas fortezias, fatg rapina sil territori dellas tiaras subditas e schau supponer, ch'il combat mundi vinavon. Las Ligias han tarmess 200 umens per Ligia a Clavenna sut il colonnel Batt. de Salis ed ils capitanis Crest Gioder Casut de Glion, Clau Schöni, G. Ruinelli, Ulysses de Salis e Paul Buol⁸⁷⁾. Era dall' Austria smanatschava il prighel. Archiduca Leopold haveva ils 21 d'avrel suenter la disfatga de Tusaun e Valendau da Ruffach (Elsass) anora rugau ils cantuns catolics de buca „levar la vostra mano dalli detti Grisoni Cattolici“ e de dar ad els en agid, el vegli mantener sia autoritad e marschar encunter las Ligias. Ils cantuns catolics disapprobavan il capitulat de Milaun denter la Ligia grischa e la Spagna; pertgei els temeivan, che il commerci mundi sul Spligia e las vals della Reuss piardian la fadigia. Suenter la sventira de Beroldingen a Valendau e Rueras vulevan els saver pauc pli dil combat, gie els cantuns catolics smanatschavan ins schizun de spedir ils bandischai grischuns ord la tiara⁸⁸⁾. En conseguenza de quellas tendenzas ha Casati era relaschau las bandieras, pagadas da Milaun.

Feria era malcuntents dils cantuns catolics, mo era dils menaders catolics ella Ligia grischa, „de quali si vede che non si può fidare“. El reflectava, schebein el vegli schar els a miez liuc; en quei cass, scheva el, fussan la baselgia catolica ella Rezia ed ils subdits piars⁸⁹⁾. El saveva pia buca î quella via, tonpli ch'igl uestg de Cuera e siu gidonter, il pader caputschin Ignazio de Bergamo vulevan succuors e vulevan operar, du-mandond aunc sis paders caputschins (due più abili ad imperare la lingua Romanza“) e che pader Ignaz rapportava siu grond success en Val Mustair, nua ch'el hagi convertiu 300 persunas.

⁸⁶⁾ Sprechler I, 252 e 253. Salis, Memorie p. 108. Archiv federal, Bern. Brev dil nunci, Lugano ils 17 d'avrel 1621.

⁸⁷⁾ Archiv federal. Nunziatura. Brev dils 21 d'avrel 1621.

⁸⁸⁾ Reinhardt, Corresp. p. 48 e 50.

⁸⁹⁾ Archiv federal. Brev dil nunci dils 24 d'avrel 1621.

Feria ha sin quei tarmess Giulio della Torre a Blizuna, per examinar, schebein ils Grischuns catolics hagien schau muncar la buna voluntad e sch'ei cunvegna de dar nova truppa per il combat ella Rezia. Della Torre ha a Blizuna formau duas compagnias de 300 e 400 umens, schuldada sut capitans catolics ord il Grischun, malgrad che la Spagna haveva denton ils 25 d'avrel signau il pact de Madrid ⁹⁰⁾.

Il contract de Madrid dils 25 d'avrel 1621.

La resistenza ed il capitulat de Milaun.

Il contract de Madrid dueva purtar la pasch allas Ligias. Bassompierre, gl'ambassadur franzos, haveva tractau liung-temps culs representants spagnols; quels targlinavan e speravan adina, che Feria vegni denton de serrar marcau cullas Ligias, avon ch'els stoppien signar il pact. Finalmein haveva Bassompierre declarau: u la Valtlina ni l'uiara. Il contract scheva: La Valtlina vegn restituida allas Ligias e messa sil pei de 1617, pia las Ligias restan en lur vegls dretgs e domini; e la confessiun evangelica ei tolerada. Ils Confederai duevan star buns per l'execuziun dil contract. Il retg de Frontscha ha tarmess Montholon a Cuera, ed ils 18 de matg ha el presentau leu il contract als deputai dellas Ligias, e buca ditg suenter han ils cumins acceptau quel. Ei sedumandava, schebein ils Confederai veglien era affimar el e surprendre la garanzia. Feria, Casati ed igl archiduca Leopold vulevan absolutamein buca quei contract; perquei ch'el lubeva als protestants de returnar en Valtlina, e sin lur operar han ils cantuns catolics refusau l'approbaziun e surdau la fatschenta als treis potentats interessai: al papa, alla Frontscha ed alla Spagna ⁹¹⁾.

Miez zercladur 1621 serimnan a Lucern representants della Frontscha, digl archiduca e Scappi, il niev nunci, e cheu compa-

⁹⁰⁾ Brevs dil nunci de Ligiaun dils 24 d'avrel, 1, 15 e 29 de matg 1621. Tenor il nunci era igl avat de Castelberg viers miez matg aunc a Blizuna; ils 13 de matg scriva el ina brev da Mustér; el raquinta, che la claustra seigi barschada duront ch'el gastavi il magistrat della Cadi, schuldada catolica e protestanta seigi dada en agid.

⁹¹⁾ Sprecher I, 265/67. Reinhardt, Correspondenz Einl. p. L. Rott III, 425 e s.

ran era ils menaders spagnols ord las Ligias: Florin, Luci de Mont, Gieri Schorsch, Gioieri, Gion Corai de Laax, lu Dr. Paribelli ed auters umens ord la Valtlina. Els vulevan tuts midar il contract de Madrid en disfavour della part evangelica. Las treis Ligias han tarmess Wolf Montalta, Christoph Lehner ed Ulrich Buol, per far approbar il contract tale quale⁹²). Il resultat de quella conferenza a Lucern ha buca correspondiu als giavischs dellas Ligias: il contract de Madrid era midaus e quei cun consentiment de Montholon e Gueffier. En Valtlina duevan ils protestants buca vegnir tolerai; ellas Ligias survegneva gl'uestg ses vegls dretgs; l'Austria dueva vegnir en possess dellas tiaras usurpadas. Gueffier ei vegnius a Cuera tier la dieta grischuna, per far acceptar quei contract, ed il nunci Scappi ei viagiava a Milaun, per far remetter la Valtlina allas Ligias, sche quellas approbeschien il niev contract. La dieta retica ha refusau quei contract „scandalus“ e buca vuliu dar part als cumins, tgei el contegni. Ella ha en medem temps smanatschau de marschar cun 2000 umens en Valtlina e better ora Feria⁹³). Feria ha sin quei declarau, ch'el vegli restituir la Valtlina senza condizium, sche las Ligias siarien il capitulat cun Milaun. El vuleva eliminar l'influenza franzosa. Els medems dis ha Feria attaccau Clavenna, e pervia de quei ein las Ligias seviultas tier la Frontscha e Veniescha per agid. Ils 6 de settember vulan las Ligias marschar en Valtlina. G. P. Guler e Hartmann Planta, Genatsch e ses gidonters vulan continuar il combat, instradaus il fevrer cull'attacca sin Pompejus Planta a Rietberg. A Tavau vegn l'emprema truppa formada e menada a Tusaun. Essend che la Partura para aunc renitenta, va Gentasch culs umens a Flem e mazza il guvernatur Giusep de Capol, returnaus en quels dis ord igl exil a Flem. El era in adversari dell'interpresa projectada. Arrivond quella truppa a Glion, han la Cadi, la Lumnezia ed ils auters cumins empermess de tarmetter lur truppa sin via en Giadina, e Giacun Gioder Casut meina ils umens della Ligia grischia. En Giadina ston ils menaders constatar, ch'els hagian mo 6500 enstagl de 12,000 umens. La truppa s'avonza tras Li-

⁹²) Rott, III, 441. Sprecher I, 280.

⁹³) Archiv federal, Bern. Affaire Etr. Grisons. Gueffier à Puyieux, Cuera ils 22 d'ost 1621. Rott, III, 458.

vigno encunter Bormio, mo retuorna suenter paucs dis, ils Sursilvans ordavon, decuraschai ed attaccai dalla cavalleria spagnola. Els van a casa. Il nunci selegra, ch'il contract de Madrid ei violaus e buca pli en vigur. Ils aspects ein trests. A Clavenna ei la truppa en fom; era quella part croda silsuenter en mauns dil guvernatur a Milaun⁹⁴).

Ad Imbst el Tirol ei ina deputaziun grischuna, consistenta ord Gelli Maissen, Fortunat Juvalta e Fortunat Sprecher, il cronist, en quels dis, per tractar cugl archiduca sur la restituziun de Val Mustair e serrar ina pasch. En vista dell'interpresa en Valtlina, vegnan ils deputai renvai a casa. Ussa marscha la truppa austriaca encunter Schuls ed en Portenza. Aschia stat la via de Clavenna sur Schuls e Landeck aviarta als Spagnols ed Austriacs; ils 22 de november ein ils Austriacs gia a Cuera, e cun els arriva leu Rudolf de Planta⁹⁵). Ils menaders venezians sco Genatsch, Blasius Alexander, Vulpius, Bonaventura Toutsch, Gioder Casut e siu fegl Pieder prendan la fugia tras la Surselva. Els arrivan a Rueun e Pigniu; leu dattan ils purs suenter. Blasius Alexander vegn pigliaus, menaus a Mustér, suenter surdaus als Austriacs, menaus en perschun e scavazzaus (il 23 de dezember 1623). Bonaventura Toutsch ei u curdaus en in precipezi ni vegnius sturnius dals purs. Genatsch ed ils auters ein arrivai a Glaruna e Turitg. Leu eran gia vicari Clau Schöni, Silvester Rosenroll e siu fegl Cristoffel, Risch Hunger e Gallus Rieder.

Veniescha haveva protestau a Ruma encunter l'occupaziun de Clavenna e Puschlav, mo Gion Giachen Paribelli era viagiava a Madrid cun recumandaziuns de Feria en num dils subdits, per obtener dal retg Filip ils IV l'empermischun, ch'el detti buca anavos la Valtlina. La Frontscha pretenda el medem temps a Madrid la restituziun. Gueffier vul ussa puspei impedir in'alianza dellas Ligias cun Milaun e damonda il sustegn de Scappi. El vegn ils 20 de november a Ragaz e plaida cugl avat de Faveras, cun Rudolf de Planta; tut ei adumbatten. La Ligia grisch

⁹⁴) Archiv federal, Bern. Bibl. Nat. f. fr. 18937, f. 221, Scappi a Gueffier, Milaun ils 14 d'oct. 1621.

⁹⁵) Archiv federal, Bern. Brev dil nunci Scappi, Cuera ils 29 de dec. 1621.

⁹⁶) Archiv federal, Bern. Affaire Etr. Suisse XIV, 568. Montholon a Sillery, Lucern ils 3 de december 1621.

declara a Gueffier, ch'ella seigi engaschada tras tractativas cun Feria e sappi buca ir anavos⁹⁶⁾).

Truppa spagnola va en quei temps dil november e december 1621 en grond diember tras las Ligias. Per la Giadina, Portenza e Cuera ein commissaris austriacs elegi, ed ils Confederai protestants teman cun buna raschun per la libertad dellas Ligias. Lur deputai van ils 25 de november dalla dieta a Baden giu ad Ensisheim tier igl archiduca Leopold, per dumandar in armistezi; auters van a Lauterburg tier Ernst de Mansfeld, igl adversari digl imperatur; mo els medems dis ein ils deputai della Ligia grischa culs deputai dils cantuns catolics sin via per serender a Milaun. Era ils Confederai vulevan in armistezi, lu far arver il pass, remetter Clavenna allas Ligias, far dismetter la truppa milanese a Blizuna e lu effectuar, che la confessiun catolica vegni tolerada persula en Valtlina. Feria ha retschert tuts cun curtesia, vulend tras quella mascherar sias condiziuns de pasch. Tier ils Confederai e Grischuns⁹⁷⁾ vegnan dus deputai digl archiduca: Carli Stredel ed Alexander Vattielli.

En in contract denter ils Grischuns e lur subdits vegn ils 25 de schaner 1622 stipulau: Las Ligias desistan dalla Valtlina e Bormio e retscheivan annualmein 25,000 renschs; tut il commerci vegn puspei aviarts; ils protestants san avdar dus meins en Valtlina, mo cun ina interrupziun e ston vender enteifer sis onns lur beins; en cass de dispeta, intermediessa igl archiduca Leopold tras siu mediatur. Della Portenza, de Tavau, Giadina bassa e Val Mustair ei buca pli raschieni; els ein subdits dell' Austria⁹⁸⁾. Sinquei suonda in contract culla Spagna-Milaun. El decretescha cumpleina libertad alla baselgia catolica **sigl entir territori** dellas Ligias, per claustras, scolas etc.; tuts dretgs ed intradas digl uestgiu de pli baul vegnan restitui, ils apostats renviai ord la tiara; Clavenna retuorna sut las Ligias, mo il cul-

⁹⁷⁾ Deputai della Ligia Grischa eran: Gion Tschamun de Florin, mistral Gion Berther, Caspar Schmid de Grüneck de Glion, Caspar de Cabalzar per Laax, Uors, Sursaissa, Barclamiu Planta per Razen, Flem e Trin, Gieri Schorsch per Schons e Valrein, Caspar de Schauenstein per Tusaun, Montogna, Stussavia e Tschappina, Gion Ant. Gioieri per Mesauc e Gioachim de Cabalzar sco scarvon della Ligia, ultra de quels umens aunc deputai della Ligia della casa de Diu (Sprecher I, 319).

⁹⁸⁾ Sprecher I, 318 e 319.

tus protestant vegn scumandaus, e protestants astgan habitar mo dus meins a Clavenna. Il tierz contract dellas Ligias cun Leopold affirma ils dretgs della baselgia catolica, tschenta igl uestgiu sut protecziun dell'Austria e sligia tuttas alianzas culla Portenza, Giadina bassa e Val Mustair. La Ligias ston empermetter agid all'Austria, sche quellas parts duessan s'alzar tier in combat de libertad. Ils bandischai della partida spagnola: Planta, de Mont, Gioieri ed a. ston vegnir indemnissai sin fundament d'ina sentenza de dertgira. Sinquei surdat Serbelloni en num de Milaun Clavenna e Maienfeld a Dr. Albertini ed a Luci de Mont per mauns dellas Ligias. —

Las X dertgiras el combat per la libertad; il secuntener della Ligia grischa e la pasch de Lindau 1622.

Gueffier haveva cussegliu allas Ligias de buca serrar ils contracts a Milaun; el ha silsuenter buca spargnau cun sias reproschas. Las Ligias han rispondu, ch'ellas hagian adumbatten spetgau sigl agid della Frontscha. Ils cantuns catolics vulevan schar agl archiduca Leopold la conquista e buca s'empatschar pli dallas Ligias reticas. Baldiron e sia soldatesca han duront gl'unviern 1621/22 maltractau il pievel de Portenza e Giadina sin tuttas vias, ed il pievel ha preparau il combat per la libertad. Gia ils 22 d'avrel mavan talas tunas a Cuera, e capitani Martin Camenisch de Tumein, passaus en survetsch dell'Austria, ha avertiu Gioieri e G. Schorsch de fugir silla „Cuort“ tier igl uestg. Baldiron ha aunc il medem di tarmess els ella Ligia grischa, per dumandar agid, sco il contract signaus a Milaun perscriveva. Camenisch ei per il medem intent cavalcaus a Milaun. Arrivai a Trin, ha Gioieri stuiu fugir e schau anavos la capialla; Schorsch ei vegnius tratgs giud cavagl e plagus levamein. Deputai ord la Ligia grischa ein sinquei sepresentai a Cuera tier Baldiron, per prender cussegl. Il pievel de Portenza haveva denton entschiet in valerus combat; ord la Confederaziun ein plaun e plaun 2000 concartents vegni en agid; era ils bandischai de Portenza ein returnai, ed in ded els, Rudolf de Salis, ei daven-taus il menader.

Il cussegl d'uiara, che Rudolf de Salis presidiava, ha ils 8 de matg dumandau agid dalla Ligia grischa e dalla Ligia della casa de Diu. El medem temps haveva Baldiron clamau ils deputai de quellas duas Ligias a Cuera, per secusseglar sur in succuors militaric. Sulet Sursès ha sin quei dau 100 umens en agid als Austriacs. La part protestanta della Ligia grischa simpatisava ferm cul pievel de Portenza; ils catolics ella Cadi ed en Lumnezia temeivan, che las X dertgiras savessien victorisar e lu dar ad els a dies e sforzar de sliagir ils contracts de Milaun e de bandunar Casati e Feria⁹⁹). Il cumin della Cadi ha l'entschatta de matg survegniu material d'uiara, e sin quen de Milaun han ils cantuns catolics tarmess zacontas tschien umens a Mustér, e Seb. Heinrich Crivelli, igl agent de Milaun, ha tschentau il scarvon della Ligia grischa, Gioachim de Cabalzar e Gion Corai de Laax sco capitans alla testa de quella truppa. Dasperas ha la Ligia grischa sco tala concludiu de defender ils confins e perquei schar marschar tut ils cumins a Rehanau a pertgirar il pass. Atgnamein dueva era la truppa milanese a Mustér survir a quei intent. Quellas acziuns mavan encunter ils combattants en Portenza. El medem senn ha la Ligia grischa admoniu ils Confederai ils 10 de matg, de buca schar marschar lur glied en agid als insurgents en Portenza. Duront che la truppa sursilvana stava a Rehanau, van in di las tunas, ch'ils umens de Portenza vegnien, e daveras eran 6 umens sin via da Haldenstein a Favugn e Rehanau¹⁰⁰). Ils catolics ord Surselva vulevan preparar ina ferma resistenza, e Luci de Mont era intenzionaus de sebarriadar cun ils umens de Lumnezia ella cuort dil casti; il tambur de Mustér ei seruschnaus sin in grond ogn, per mitschar dal prighel. Ad ina truppa numerosa fuss la resistenza stada cheu quasi nunpusseivla. Ils catolics eran per part spèrt fugi a casa. Ina nova colonna ei arrivada da Haldenstein ed ha envidau ils umens della Partsura de s'unir cun els, e quels de Tumein ed auters loghens han fatg quei. Cerca 8 dis pli tard han Barclamiu de Planta, segner de Razen, capitani Martin Camenisch de Tumein ed auters en survetsch dell' Austria empruau de sorprendere

⁹⁹) Rott, III, 546 va en quei grau en errur. Quens de Casati dils 11 de matg e 9 de zercladur 1622; Sprechler I, 378. Reinhardt, Corresp. pag. 114.

¹⁰⁰) Sprechler I, 352.

la truppa, restada a Rehanau, per saver sul pass de Kunkels marschar en agid als Austriacs, bloccai a Maienfeld. La truppa a Rehanau ha catschau anavos els encunter Cuera. — Pli e pli era Baldiron a Cuera ellas stretgas, e la fin de matg ha el insinuau las duas Ligias de tarmetter deputai a Jenins, per tractar culs insurgents en Portenza; el sperava en cuort sin truppa ord igl Elsass e vuleva gudognar temps. Mistral Gion Berther, Andriu Sprecher ed Antoni Molina han a Jenins fatg bialas empermischuns, p. e. che las X dertgiras dueian survegnir la libertad; mo Rudolf de Salis sco menader en Portenza ha declarau, oravontut ston ils Austriacs gl'emprem ord la tiara. —

Il di suondont han ils Austriacs a Maienfeld capitulau, ed ussa stava Baldiron a Cuera en prighel. Dus dis pli tard, de Sontgилchrist (ils 30 de matg), eran biars deputai della Ligia grischa stai cun el tier igl uestg a gentar; cauderschader Gioder Casut era envidaus, mo buca comparius. Suenter la capitulaziun a Maienfeld giavischa Baldiron, che la Ligia grischa clomi agid dals Confederai catolics. Era Casati havess giu bugen, che la Ligia sura havess dumandau quei sustegn¹⁰¹). Quei vulevan ins en Surselva buca riscar. Tuttina mavan ils menaders spagnols en Lumnezia ed ella Cadi alla meta lur vias. Duront che Rudolf de Salis e ses umens de Portenza bloccavan Baldiron a Cuera, ein Florin e Rudolf de Marmels, che daventa ussa pli e pli il menader politic della Lumnezia, cavalcai tiels Confederai catolics, per clamar quels en agid el combat encunter „gl'inimitg avon Cuera“, ed „il maestro della polvere“, Gion Padrut de Schlans fabrichescha gia puorla cun daners de Casati per la truppa, che duei dar en agid a Baldiron avon Cuera; Luci de Mont survegn daners per muniziun¹⁰²). Ils cantuns catolics vulevan buca sescaldar per quella caussa. Uri surtut haveva ussa ina ferma partida franzosa. —

Paucs dis pli tard sto Baldiron capitular e bandunar Cuera e las Ligias cun sia truppa. Ils victurs han envidau ils deputai dellas Ligias a Cuera tier ina dieta, per renovar las Ligias, dismetter ils contracts de Milaun e preparar la defensiun della

¹⁰¹) Reinhardt, Corresp. p. 114.

¹⁰²) Archiv federal, Bern. Quens de Casati 1622.

tiara. La Lumnezia e la Cadi vulevan saver nuot dils vegls alliai de Portenza e Giadina. Rudolf de Salis ei sinquei marschais cun ina part de sia truppa a Glion (ils 20 de zerladur) ed ha animau tuts cumins de renunziar al capitulat cun Milaun. Denton era il pievel en Surselva pli e pli irritaus encunter la schuldada jastra e smanatschava (500 umens della Cadi) de better la truppa de Crivelli sut Cabalzar e Corai ord la tiara e de s'alliar ferm culs protestants¹⁰³). Rudolf de Salis ha supprimiu la resistenza e dumandau ina indemnizaziun de 9000 renchs. Aunc duront che la truppa de Salis ei en Surselva, vegn a Trun Giachen Gioder Casut elegius sco cauderschader. Ina part della truppa s'avonza tochen a Mustér. Ils menaders della truppa jastra, Cabalzar e Corai, ein fugi tier Casati ed han fugau leu encunter lur adversaris, pretendend, che sche Feria e Leopold attachien las Ligias, sche vegnien ils catolics en Surselva puspei a prender las armas. Ils victurs e lur menaders havevan en Surselva tscheu e leu schau sentir lur pussonza; aschia haveva Genatsch sforzau a Rueun il frar de G. T. Florin de signar in' obligaziun (forsa concernent il deivet de 9000 renchs, stipulaus sco peina e cuost d'uiara), ed a Danis e Rueun havevan ils de Glaruna sut colonel Th. Schmid ed ils umens sut Genatsch ed a. bein fatg empau rapina. Ils fugitivs (Corai e Cabalzar e Florin) ein lu compari ils 7 d'uost avon la dieta a Baden en num dils catolics, nua ch'els han declarau, tgei ch'els hagien udiu raquintar ord la patria, lamentau che quella campagna hagi mo igl intent de privar il pievel surilvan da sia cardientscha; ils plevons seigien vegni maltractai e baselgias spogliadas. La cunterpart ha dumandau mussaments per quellas accusaziuns; tals han Florin, Corai e Cabalzar buca giu de prestar¹⁰⁴).

Gia duront la campagna en Surselva havevan il general Rudolf de Salis e gl'avat de Castelberg, sco parents plidau sur la situaziun politica ellas Ligias. Gl'avat vuleva gudognar Salis per la capitulaziun cun Milaun en ina fuorma moderada. El ha perquei scret a Feria, per tractar sur la damonda ed empermess a Salis de mussar ad el las ripostas originalas. Tenor Sprecher

¹⁰³) Reinhardt, Corresp. p. 119, 120.

¹⁰⁴) Sprecher I, 381/82. Brev de Scaramelli al senat, Turitg ils 5 de fenadur 1622. Archiv federal, Bern.

ha Salis tarmess gl'avat a Milaun, per dumandar, sche Feria vegli intermediar la pasch cun Leopold ¹⁰⁵).

Salis ed ils deputai ord la Surselva ein viagiai a Cuera tier la dieta. Suenters grevs combats eran ils representants de tuttas treis Ligias puspei ensemen. Els han encuretga la via de pasch, els han renovau las Ligias, proclamau ina amnestia generala per tuts delicts politics, lu annullau tuts contracts signai a Milaun e concludiu de preparar 1200 umens ord mintga Ligia, per defender la patria encunter l'Austria. A Trun eran ils quater capitans (Cristoph Montalta, Risch Montalta, Gion Cathrina de Schons e Carli a Marca) gia elegi. La Frontscha vuleva ussa far in bien survetsch, fagend valer il contract de Madrid. Deputai ord las Ligias (Gion Ant. a Marca, Gregori Meyer e Gion Sprecher) ein culla medema fin e mira i tier la dieta a Baden. Ils Confederai tractavan cun Leopold e quel haveva proponiu s. Pieder sco liuc de tractar sur la pasch; las Ligias vulevan buca passar sin territori austriac, e sin quei vegn concludiu de seradunar a Lindau sils 24 d'uost.

Igl archiduca Leopold haveva denton preparau sia truppa, che haveva saviu bandunar gl'Elsass, essend Ernst de Mansfeld seretratgs. Ultra de quei haveva Leopold aunc rimnau nova truppa, per attaccar la Giadina e Portenza e lu silsuenters saver dictar la pasch suenter sia voluntad. Quella truppa ei la fin d'uost penetrada en Giadina ed ha victorisau e sforzau Rudolf de Salis e sia truppa de seretrer en Portenza, e finalmein suenter grevs combats a Raschnals u Acquasana sper Saas, nua 16 umens de Flem crodan, de fugir cun la gronda part della popola-ziun a Ragaz. Adumbatten eran ils umens della Foppa, Flem, Trin e Razen marschai tochen sils cuolms dil Schanfigg, per dar en agid; vesend els barschar ils vitgs, ein els returnai a casa (5 de sett.). Genatsch e ses partisans ein i a Turitg tier igl ambassadur venezian. Puspei eran las X dertgiras e las parts della casa de Diu en mauns austriacs, e truppa milanese haveva occupau il Spligia. Per las tractativas de pasch a Lindau eran quei trests aspects.

¹⁰⁵) Archiv federal, Bern. Scaramelli al senat, Turitg ils 29 de zercladur 1622.

Rudolf de Salis, il menader dellas X dertgiras, haveva adina luvrau per la pasch ed haveva en quei desideri sperau sigl agid digl avat de Castelberg. La Ligia grischa haveva prevediu de tarmetter gl'avat a s. Pieder ni pli tard a Lindau per las tractativas de pasch. Igl avat haveva sinquei dumandau Salis per cussegl, schebein el deigi surprender quella missiun, e Salis haveva la fin de fenadur rispondu, de far quei tenor sia prudientscha, mo ellas tractativas luvrar per giustia, libertad ad omisduas confessiuns en lur cardientscha e per libertad politica ellas VIII dertgiras¹⁰⁶). Salis scheva, ch'el hagi protegiu ils spirituals a Cuera ed a Mustér, ch'el speri ch'igl avat vegni a far il medem per las VIII dertgiras a Lindau. Salis sperava adumbatten. Ils 18 ded uost nctifichescha gl'avat a Casati, ch'el hagi la davosa notg survegniu novas dal cauderschader, ch'ils Austriacs seigien puspei ruts en Portenza, e las X dertgiras damondien agid dallas duas autras Ligias, Cuera hagi gia fatg quei, la Cadi detti negin agid, sche ins sforzi buca cullas armas, e quei hagien ins buca peda. A Cuera era il congress e silsunter la dieta rimnada e discussionava sur las tractativas de pasch a Lindau. Igl avat haveva leu siu confidau podestat Barclamiu de Turre de Breil¹⁰⁷). Quel observava las caussas currentas, per dar mintgamai novas agl avat.

Denton vegn a Lindau la pasch fatga. Gion Gudegn Schmid de Grüneck, Fortunat Juvalta ein cheu; gl'avat, il nunci, ils cantuns catolics representan lur interess e lur tendenzas, e Luci de Mont vul far indemnisar tuts donns, piti els onns della persecuziun, e quei daventa els artechels 15 e 16 dil pact de Lindau. Las X dertgiras astgan dar negin deputau. Il territori dellas VIII dertgiras e Giadina bassa vegnan sut l'Austria; il cultus evangelic vegn scumandaus; ils plevons astgan buca returnar en lur vischnauncas. La Ligia grischa e quella della casa de Diu astgan tractar cun negin prenci ni stadi, senza consentiment digl archiduca. Adumbatten compara Antoni Molina en num de Cueffier e protesta encunter las stipulaziuns della pasch. Ils 24 d'october 1622 sto la dieta a Cuera approbar la pasch, essend ella

¹⁰⁶) Tavau, Claustra, Saas, Luzein, Jenaz, Schiers, Seewis, Bellfort, Curwalda, Scanvitg, Langwies senza Malans e Jenins, Maienfeld e Fläsch.

¹⁰⁷) Reinhardt, Corresp p. 129.

circumdada dallas armas austriacas. Ina colonna de quella truppa austriaca va a Razen sur unviern e maltractescha il pievel: in mazzler de Cuera vegn assassinaus ed in pur de Trin medemamein; ils delinquents vegnan scavazzai silla piazza s. Martin a Cuera. —

Turitg damonda, che la Frontscha declari l'uiara per la libertad dellas Ligias. Era il papa vul buca approbar quella pasch. A Paris, a Veniescha e Turin vegn ussa ponderau sur in' alianza, per better Feria ord la Valtlina, e la Frontscha declara allas Ligias, ch'ella insisti sil contract de Madrid. Mo las Ligias ston rugar Turitg, de buca schar passar truppa franzosa ellas Ligias, per penetrar en Valtlina; pertgei en quels dis tarmetta Feria 7000 umens sul Spligia en Germania, ed el smanatscha de devastar la tiara, sche las Ligias emprovien de s'unir culla Frontscha. La dieta sto en quella tresta situaziun tarmetter deputai a Milaun, per renovar ils contracts dils 15 de schaner 1622. Ils deputai ein per part buns spagnols: Luci de Mont, Gion Gudegn Schmid de Grüneck de Glion, Fortunat Juvalta, Gregori Gugelberg de Moos, Enderlin de Maienfeld. Denter ils deputai ei era gl'avat de Castelberg. Feria giavischa, che Giachen Gioder Casut compari en quella societad. Ils deputai han ordras, de dumandar la restituziun dellas tiaras subditas; Feria lai rispunder: Mai! La Valtlina e Paribelli, sco representant dils subdits, han dal retg a Madrid en quei grau semigliontas empermischuns. Deputai en Svizzeria ed en Tirol han buca pli grond success. Sin giavisch de Feria van gl'avat de Mustér e Luci de Mont a Ruma, per dir al papa, ch'ils Grischuns stettien voluntariamein tiels contracts de Milaun e veglien ord libra voluntad desister da tuts auters marcaus¹⁰⁸).

Sut las armas austriacas.

Consequenzas dil predomini austriac-spagnol 1623.

La resistenza d'ina partida veneziana pareva sparida. L'Austria e la Spagna dominavan en tuttats fatschentas grischunas. Ellas vulevan ussa surtut segirar ils pass e per quei intent era sepatronar da Mesauc, la via da Blizuna a Cuera. Il schaner

¹⁰⁸) Archiv federal, Bern. Cavazza al senat, Turitg ils 10 de mars 1623.

1623 audan ils Mesolcinès, ch'igl imperatur hagi mess els e lur duas valladas sut il comt Teodor Trivulzio „prenci de Mesauc“, in signur lombard. Denter Blizuna e Mesauc dueva la fortezia de Monticello s'alzar, in vegl project de Fuentes. Sin quella moda stueva il pass Bernardin vegnir en mauns dell' Austria e Milaun. Ils Mesolcinès, surprì ed irritai, han anflau ferm susteniment tiels Confederai catolics e protestants; ils cantuns catolics vulevan buca schar passar il niev „segner“ culla truppa sur Blizuna, ed il project ei curdaus.

Quei demenar della Spagna e dell' Austria ha svegliau Veniescha, la Frontscha e la Savoia, ed ils 7 de fevrer 1623 han quellas pussonzas serrau a Paris in contract, per remetter las Ligias reticas en possess dellas tiaras subditas. Gia avon haveva la Frontscha tractau cul retg de Spagna, e las duas pussonzas eran vegnidas sill' idea de dar las tiaras subditas al papa, entochen che in contract decidi sur quei possess. Havend il retg a Madrid novas dell' alianza a Paris, sche ha el dau camond, de surdar la Valtlina allas truppas papalas. Fera vuleva saver nuot de quei proceder ed ha stimulau il pievel en Valtlina de protestar a Madrid encunter quella occupaziun. Il duca de Fiano, il frar dil papa Gregori ils XV, ha occupau la Valtlina e surdau la truppa al marchese de Bagno. Ils subdits han cuort suenter tarmess Dr. Paribelli a Lucern, per encurir in' alianza dils subdits culs cantuns catolics. Ils subdits vulevan formar ina quarta Ligia retica ni in cantun e s'alliar culs cantuns catolics, per cheutras sedustar dal domini grischun. Paribelli ha giu negin success; mo ellas Ligias han ils spagnols fatg gronds progress en lur interess. Gia il matg 1623 ha il menader austriac Alwig de Sulz sforzau ils deputai della Ligia grischa, ded eleger G. T. Florin sco cauderschader, fagend crer, che Veniescha paghi per in candidat protestant ¹⁰⁹).

Sin fundament dils contracts de Milaun e de Lindau damonda gl'uestg la restituziun de tuts dretgs politics ed ecclesiastics, gudi avon il temps dils artechels de Glion de 1524 e 26. Las claustras dueian puspei vegnir remessas. Ils paders caputschins

¹⁰⁹) Archiv federal, Bern. Brevs de Cavazza al senat, Turitg ils 2 ed ils 9 de zercladur 1623.

a Cuera vulan per il di de s. Martin puspei leger messa ella baselgia de s. Martin, gudida tochen da cheu dals protestants. La dieta dellas Ligias tema las armas austriacas e sto far concessiuns; ils 18 de december 1623 annullescha ella ils artechels de 1524 e 1526 e tschenta 18 artechels en favur digl uestgiu, las claustras ed il clerus. Ellas contradas, occupadas dals Austriacs, vegn il survetsch divin evangelic scumandaus, e missionaris caputschins emprovan de menar anavos il pievel evangelic de Portenza e Tavau e Giadina bassa tier la baselgia catolica. Il nunci Scappi ei sin camond dil papa era a Cuera e sustegn cun gronda fervur las pretensiuns digl uestgiu. Rudolf de Planta meina la bitgeta en Giadina en survetsch dell' Austria.

Ils 25 de november arriva il nunci Scappi era a Mustér. Cheu setracta ei medemamain de restituir alla claustra tuts dretgs ecclesiastics, vegni en possess dil cumiñ della Cadi, p. e. l'elecziun digl avat. Dasperas vul Scappi inaugurar ina reforma della veta claustrala. Igl avat gauda dapi onns buca la confidanza della nunziatura. El meina ina veta seculara, la politica ei sia occupaziun; profunds sentiments religius ein ad el strusch d'attribuir; el ei in vigurus e brutal representant de siu temps. Ils paders, mo en pign diember presents, piteschan sut il miserabel e despotic tractament de lur avat, che lai pli bugen cuorrer las entradas della claustra a ses bastards (suoi purii), che als paders ed als paupers. Il nunci Scappi, bein orientaus sur las relaziuns, cloma il mistral regent Gion de Florin, e quel rimna gia ils 27 de november il magistrat en claustra, Scappi dat la benedicziun apostolica, lauda la fideivladat visavi papa e baselgia e damonda, che la claustra vegni reorganisada suenter igl uorden benedictin ed il dretg canonic, sinaquei che gl'avat ed ils paders midien lur veta. El damonda ils commembers dil magistrat, sche in ni l'auter hagi de remarcar enzitgei sur la veta digl avat e dils paders; el exprima la speranza, ch' ina claustra reorganisada vegni era a stimular Grischuns de far profess, ed el sez vul ad interim tarmetter dus paders (in de s. Gagl ed in de Rheinau), per direger la nova veta monastica; a quels deigi era gl'avat de Castelberg sesuttametter. Lu presenta el sias pretensiuns a riguard il dretg canonic: la Cadi duei desister dall' elecziun digl avat e da tuts auters dretgs visavi la claustra, sinaquei che la

dignitad vegni buca vendida ad in plevon senza disciplina monastica ni ad in malvengonz.

La discussiun cugl magistrat della Cadi ha demussau a Scappi, con pauc quels umens vulevan saver dellas relaziuns e pretensiuns tridentinicas e della posiziun della baselgia el 17 avel tschentaner. Sco en auters stadis catolics havevan els la mira de mantener la pussonza ed influenza en fatgs ecclesiastics, acquistai per part el temps della reforma. Ni vulevan els cuntentar il nunci cun caussas accessoricas? Sur la veta digl avat han els saviu de dir pauc; Castelberg haveva el magistrat era ses buns amitgs. Il tractament dils paupers paders han els criticau, pretendend, ch'igl avat deigi egl avegnir buca astgar castigar in pader senza consentiment dil mistral, buca retscheiver novizs, buca schar studegiar paders en auters loghens, ni midar uffecis en claustra, ed il „cellario“ della claustra buca vender graun per in pli ault prezi, che quel ch'il magistrat hagi stipulau. Quei era spért, che mava gest encunter las pretensiuns tridentinicas. Il nunci ha perquei presentau cun fervur sias pretensiuns suenter il dretg canonic, cumpleina independenza della claustra. El sto denter auter era giavischar, ch'il magistrat drovi buca la claustra sco perschun dil cumin e liuc de tortura, sco quei vegneva lu pari practicau. Quei era bia da niev. Gion de Florin era tuttavia per las pretensiuns dil nunci. El haveva tar-mess quellas allas vischnaucas e dumandau lur decisiun ¹¹⁰).

¹¹⁰) Crestomathie I, 97 e s. Archiv federal Bern. Brev de Scappi dils 27 de november 1623. Ils evenements a Mustér ein impurtonts sco exempel dil combat della baselgia catolica per las pretensiuns dil concil de Trient encunter las relaziuns e la cultura dil temps mediavel e della renaschientscha — dus temps historics e lur representants s'entaupan ella Surselva, sco quei ei daventau en autras tiaras. Il medem combat spirtal e religius meinan ils paders caputschins; era els anflan en nosa tiara ina cultura, ch'els san buca preziar e ch'els combattan vigurusamein. Era il products artistics de quei temps ston untgir agl art baroc, p. e. altars gotics. Clemente, Istoria delle Missioni de' Frati Minori Capuccini della Provincia di Brescia, resda lur operar. Ei gl'ei denton in product dil combat, e las relaziuns rappresentadas ein ded examinar e rectificar sin fundament ded autras fontaunas. Las relaziuns a Rueun (Clemente, p. 274) ein exageradas; quella pleiv haveva giu ina buna pastoraziun (Chr. Jochberg de Sagogn). A Danis-Tavanasa (Clemente, p. 431) vivevan paucas persunas protestantas, ed il Catalog animarum dil plevon Clau Genelin a Breil de 1632 ed ils cudischs della pleiv dattan in tut auter aspect. Il spazi lubescha mo quellas cuortas indicaziuns.

Era la litteratura vegn influenzada da quellas varts. Cul temps ded

Ils 5 de december ei il magistrat puspei seradunaus. Las vischnauncas havevan dau lur consentiment. Il nunci ha sin quei empruau de vegnir tier siu intent en claustra sezza. Gl'avat de Castelberg pareva tut consternius ed aveva il pertratg de renunziar alla dignitad ed abbazia, e perquei motiv ha il nunci buca dismiss el, sco el havessi meritau. Ils dus novs paders eran denton presentai della congregaziun benedictina, in sco administratur ed era superiur digl avat, che dueva buca haver la libertad de „vagare quà e là come ha fatto sin quì; di esercitare il dispotico impero che ha per addietro esercitato sui suoi frati; d'impare (?) le entrate del Monasterio e di nudrire con quelle anzi suoi spurii che gli stessi monaci e poveri di Christo . . .“¹¹¹).

Mo il nunci aveva aunc buca en mauns l'empermischun dil cumin, de desister dals dretgs, e da l'autra vart ei lu gl'avat bein spert seraghigliaus ed ha defendiu sia posiziun e sut maun vuliu impedir il magistrat, de surdar quei act al nunci. En quei senn ha el vuliu inspirar ils commembers dil magistrat, schend, sche quella declaronza vegni en mauns dil nunci, sche mundi la claustra en ruina. „Che bella foggia d'abbate è questo“, di il nunci. E mistral Gion de Florin („uomo veramente pio e buon christiano e mio intimo confidente“) ei buca selubius de dar or da maun la declaronza en favur dils dretgs ecclesiastics, avonch'il magistrat hagi dau ad el l'incombenza u la consigna, e quella para de haver muncau. Sin cumin de 1624 ha ei lu dau grevas sbarradas. Detagls mauncan. Ei para, che la partida digl avat de Castelberg hagi el decuors digl unviern priu curascha, ed en piazza de mistral de Florin ei in adversari passaus, Plasch Genal. Il nunci survegn entuorn ils 11 de zercladur las novas, che divers magistrats seigien curdai ellas elecziuns a Mustér; mo en medem temps dat el novas, ch'el hagi ussa finalmein survegniu la desiderada declaronza ed aunc ina seriusa empermischun, ch'il niev administratur vegni sustenius en siu operar, per „contener in officio quel Abbate e Monaci, che mal volontieri

---

Augustin Stöcklin (dapi 1634) vegnan ils products della Svizzera catolica neu. P. Baseli Berther ha collectau cun gronda premura la litteratura de quei temps.

¹¹¹) Archiv federal, Bern. Brev dil nunci Scappi dils 12 de december 1623.

portano il suave giogo della vera disciplina monastica“¹¹²). Havevan mistral Florin e sia partida dau la declaronza persuls? Quella damonda ei en vista dils combats suondonts, dellas re-proschas dils adherents de Castelberg de tschentar; mo ella selai ad interim buca slijar. La veta en claustra stava ussa sut survigilanza dils administraturs; denton Castelberg e ses paders sefidavan sin lur amitgs el magistrat; pertgei la claustra era tuttina sut influenza dils politichers „in tal potere de laici Grisoni, con la sponda de quali credevano di poter licenciosamente vivere senza timore“¹¹³). Gie, gl'avat smanatschava cun sia parentela protestanta (Rudolf ed Ulisses de Salis), ed il nunci supposeva, che Castelberg emprovi de scatschar igl administratur (Dubitando ora che il medesimo Abbate e gli altri discoli non cerchino di pigliare occasione da questi moti della riforma, e per cacciarne i detti reformati, massime gloriandosi l'Abbate di essere strettissimo parente del Colonello Salice nel suo terzo¹¹⁴). 1628 lamenta Scappi, che la riforma a Mustér mavi pli baul bein, mo ussa mender. Agl avat eis ei reussiu ded allontanar l'administraziun, tschentada dal nunci. Il combat a riguard Castelberg ha influenzau la forza della partida spagnola. Castelberg era els égls dil nunci in clericher malvengonz; il pievel ed il magistrat patertgavan e giudicavan en general bein auter. Gl'avat era en siu far e demenar in representant de siu pievel;

¹¹²) Archiv federal. Brevs dil nunci, Lucern ils 28 de matg ed 11 de zercl. 1623.

¹¹³) Archiv federal, Bern. Nunziatura. Relazione d. Scotti 2 de matg 1639.

¹¹⁴) Archiv federal, Bern. Brev de Scappi, Lucern ils 22 de nov. 1624. Gl'onn 1631 ei il nunci Scotti sedecidius de far ina fin allas relaziuns a Mustér; el scriva: Io però, non mi perdendo d'animo mi risolvetti l'anno 1631 di voler vedere il fine e il Monastero, o tutto rovinato o tutto riformato.

Presi dunque per espediente di citare l'Abbate e tutti i Monaci a comparire a Lucerna; intimandoli le censure, se non obbedivano, et ad istesso tempo procurai di guadagnare gli animi de' principali Grisoni, acciò non gli dessero braccio. Gl'avat de Castelberg ed ils paders ein compari a Lucern e da leu han sbirrs dirigiù igl avat a Rheinau, pader Conrad (de Sax?) a Muri e pader Mattias a Nossadunaun, nua ch'els ein stai lur veta. A Mustér ein mo dus novizs restai anavos, e tier quels ein paders de Muri vegni. P. Gregori ha dirigiù la scola, pader Francestg ha surpriu il priorat ed Augustin Stöcklin ei daventaus avat, naturalmein senza simpatia dil pievel e magistrat; mo cun els entscheiva a Mustér ina nova veta religiosa e spirtala (Relaziun de Scotti dils 2 de matg 1639).

aschia ston ins supponer, ponderond la simpatia, ch'el gauda ennamiez quel. Surtut haveva el menau ils spagnols ella Cadi en tuts combats culla cunterpart. Ussa muncava il menader. Il nunci haveva en quei grau priu negins risguards; el haveva unfriu la persuna a ses principis ed allas pretensiuns tridentinicas.

Returnond Scappi da Mustér a Cuera, ha el continuau il combat per la restituziun de tuts dretgs e beins ecclesiastics e menau tier las numnadas concessiuns dils 18 de december ella dieta. Ils deputai della Cadi (mistral Florin) e della Lumnezia han susteniu il nunci ella dieta e pretendiu smanatschond, che tuts dretgs e tuttas intradas stoppien vegnir restituidas. Ella situaziun existenta ha il cauderschader Giachen Gioder Casut giu neginas letgas. Il nunci damonda finalmein, ch'il cultus evangelic vegni scumandaus en Bergaglia; il papa vegli buca la heresia sils confins ¹¹⁵).

Ussa presenta igl archiduca sias pretensiuns. El ei vilaus, che ils Svizzers han buca lubiu ad el de fortificar il pass s. Glieci; el ei prompts de retrer sia truppa ord la tiara, mo sut condiziuns vergognusas per las Ligias: las stipulaziuns della pasch de Lindau (1622) dueian passar en vigur, las VIII dertgiras e Giadina bassa daventar definitivamein possess austriac, l'Austria haver tut dretg de pass e repass sur ils cuolms grischuns, in commissari austriac seser a Cuera e mintga cumin pagar ina contribuziun annuala de 700 renschs. Quella summa vegn reducida, ed ils 7 de fevrer 1624 vegn era agl archiduca concediu tut il reminent. L'entschatta d'avrel 1624 banduna sinquei la truppa austriaca nosa tiara.

¹¹⁵) Archiv federal, Bern. Cavazza al senat, ils 8 e 22 de december 1623.